

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет
Кафедра української філології

**АВТОР І ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ: ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ У ДИСКУРСІ
СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ**

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для студентів спеціальностей
035 «Філологія. Українська мова та література»,
014 «Середня освіта. Українська мова і література»

Маріуполь, 2021

УДК 37.016:82(072)

Грачова Т. М., Коновалова М. М.

Автор і художній текст: форми взаємодії у дискурсі сучасної літературної освіти: Навчально-методичний посібник. Маріуполь: МДУ, 2021. 132 с.

Рецензенти:

Караман С. О., доктор педагогічних наук, професор

Наумова Т. М., кандидат філологічних наук, доцент

Навчально-методичний посібник розглянуто та затверджено на засіданні кафедри української філології МДУ (протокол № 8 від 16.02. 2021 р.)

Навчально-методичний посібник розглянуто та затверджено на засіданні Вченої ради МДУ (протокол № 12 від 23.06.2021 р.)

Навчально-методичний посібник презентує методику навчання, що дозволяє словеснику на засадах визнання самотності і самоцінності кожного учня, враховуючи його вікові, психоемоційні та інтелектуальні потенції, усвідомити витвір словесного мистецтва як художньо-естетичну цінність, а письменника - оригінальним, самотнім творцем. Пропонована методика забезпечує гнучку систему багатокomпонентного моніторингу відповідей учнів на уроках української літератури в закладах середньої освіти, методів і прийомів, що обрано фахівцем-словесником для стимулювання у читачів потреби в якісному читанні художніх творів з акцентом на майстерності автора.

Навчально-методичний посібник структуровано таким чином, щоб унаочнити теоретичні основи вивчення у школі категорій майстерності письменника, особливості вивчення поняття “письменницька майстерність” крізь виміри змісту і форми літературного твору, а також продемонструвати результати дослідно-експериментальної роботи по формуванню в учнів понять про майстерність письменника на уроках української літератури.

Багатоаспектний матеріал посібника зможе стати у нагоді учителю-словеснику, що прагне співвідносити психолого-педагогічну, дидактичну, літературознавчу складові процесу викладання літератури з методичною складовою на теоретичному і практичному рівнях з метою підвищення якості освіти.

Навчально-методичний посібник розраховано на вчителів-словесників, студентів філологічних факультетів, учнів закладів середньої освіти.

@ Грачова Т. М., 2021

@ Коновалова М. М., 2021

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ I. Теоретичні основи вивчення категорій майстерності письменника	
1.1. Загальні закономірності й особливості формування понять про майстерність художнього змалювання письменником дійсності	6
1.2. Методичні форми і прийоми вивчення особливостей майстерності митця.....	25
Контрольні питання до Розділу I	52
Розділ II. Особливості вивчення категорії “письменницька майстерність” крізь виміри змісту і форми літературного твору	53
Тест до Розділу II	68
Розділ III. Дослідно-експериментальна робота по формуванню в реципієнтів понять про майстерність письменника	
3.1. Завдання експерименту та його організація	71
3.2. Система експериментальних уроків	72
3.3. Аналіз результатів експериментальних даних	100
Контрольні завдання до Розділу III	107
Висновки	108
Список використаних джерел	112
Іменний покажчик	126
Предметний покажчик	129

Передмова

Гуманітарні дисципліни є суттєвим компонентом освітнього простору, що вимагає наразі докорінного оновлення всієї системи викладання. З метою формування у студентів високої фахової культури, підвищення загальнокультурної компетентності здобувачів вищої освіти спеціальності «Українська мова та література» важливо узгодити нову парадигму гуманітарної освіти з педагогічними та дидактичними традиціями.

Оскільки динамічним і невпинним є процес розвитку масової свідомості суспільства, потужними є зміни суспільної психології та ідеології, зміст навчальної дисципліни не може бути консервативним. Отже, виникає проблема пошуку принципово нових підходів методики викладання літератури у закладах вищої освіти з метою підвищення якості викладання навчального предмета «українська література» у закладах середньої освіти. Щоб досягти максимальної ефективності навчального процесу важливо знайти шляхи та опанувати новітні технології естетичного аналізу літературного твору.

Аксіоматичним є факт, що важливою функцією літератури як предмета вивчення в системі шкільного навчання є формування естетичних смаків учнів. Цим зумовлено особливості організації літературної освіти в умовах сучасних навчальних закладів. Отже, необхідно, щоб майбутній фахівець в особі сучасного здобувача вищої освіти свідомо прагнув максимально виявити і практично реалізувати всі можливості читацької рецепції художнього слова на сучасному уроці літератури, оскільки чітко усвідомлював, що гармонійно розвинена особистість повинна мати ґрунтовні знання з літератури, відповідний естетичний рівень розвитку, свідомі читацькі інтереси, вміння давати художнім творам власну виважену оцінку. Студенти-філологи повинні усвідомлювати важливість формування в учнів здатності до духовно-ціннісної орієнтації та естетичних потреб на фундаменті найяскравіших зразків вітчизняної художньої літератури. Особливу увагу майбутньому словеснику слід приділити формуванню в учнів таких необхідних фахових компетенцій, як здатності розрізняти художні явища і тенденції вітчизняного літературного дискурсу, визначати його специфіку, історичну зумовленість; здатності до творчого читання художніх текстів та їх осмислення на особистісному рівні та здатності до критичного мислення.

Система національної освіти прагне динамічно реагувати на виклики сучасного культурно-цивілізаційного простору, що мотивує залучення нових навчально-виховних технологій, спрямованих на формування системи професійної компетентності майбутнього словесника. Зрозуміти специфіку мистецтва загалом і літератури зокрема неможливо без з'ясування об'єктивно існуючого рівня, генетичної межі, що відділяє справжні витвори мистецтва від підробок. Такою межею є поняття письменницької майстерності як неодмінної умови народження та існування високохудожнього твору. Здобувачам вищої освіти важливо усвідомити (пізніше передати свій досвід учням), що майстерність автора літературного тексту передбачає неперевершеність, оригінальність, самобутність, можливість робити свою справу за певними

законами мистецтва, але цілком своєрідно, неповторно. Саме завдяки художній майстерності письменника твір стає привабливим для читача і сприймається як велика правда життя. Майстерність автора матеріалізує твір, роблячи його не пасивним дзеркалом життя, а неповторним художнім світом, витвором мистецтва. Однак, аналіз художньої майстерності – чи не найскладніший етап у вивченні літературного твору як у закладі вищої освіти, так і в шкільному дискурсі. Невміння студентів (учнів) виділяти у літературному тексті своєрідні прийоми художнього зображення, що дозволяють говорити про неповторність і високу естетичну якість твору, спричиняє неправильне розуміння читачами літератури як мистецтва слова. У свою чергу, це зумовлює також і невідання реципієнтів відрізнити талановиту книжку від художньо невдалої, наслідком чого є зниження інтересу до художнього слова загалом. Таким чином, виникає необхідність озброїти майбутнього фахівця-словесника сучасним науково-методичним і практичним досвідом аналізу художніх творів під кутом зору неповторної своєрідності автора. З цією метою край необхідно запропонувати студентам успішно апробовану систему завдань та вправ для учнів, які дозволяють досліджувати категорії авторської майстерності на прикладі конкретних художніх текстів шкільної програми. Це сприятиме формуванню у студентів спеціальності «Українська мова та література» базових знань з предметів «Історія української літератури», «Методика навчання мови і літератури в школі», а також дозволить здобувачам вищої освіти, використовуючи здобутки сучасного літературознавства, фундаментальних розвідок методико-педагогічного характеру, психології, сформувати ряд необхідних фахових компетенцій, серед яких пріоритетними є вміння глибоко сприймати художній текст у його художньо-естетичній цілісності, вступати у внутрішню полеміку з автором твору на рівні підтексту та архітекtonіки. Якщо у майбутнього фахівця остаточно сформується почуття глибокої поваги до явищ словесного мистецтва, то це гарантує, що він у процесі майбутньої професійної реалізації зможе позитивно впливати на формування засобами художнього слова на естетичні смаки громадян України та бути конкурентоспроможним на вітчизняному ринку праці.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЙ МАЙСТЕРНОСТІ ПИСЬМЕННИКА

1.1. Загальні закономірності й особливості формування понять про майстерність художнього змалювання письменником дійсності

Вивчення художньої майстерності письменника як необхідна умова аналізу його творів зумовлюється особливостями літератури як виду мистецтва і завданнями викладання її як шкільного предмета.

Вивчаючи творчість митця на сучасному уроці української літератури, учителю-словеснику слід визначити таємницю його особистості, тобто виділити елементи його обдарування, що відбиваються в художніх текстах та дають читачеві можливість говорити про автора як майстра своєї справи. У школі потрібним є аналіз, спрямований на пізнання твору як художнього феномена. Цілком правильною є думка про те, що, аналізуючи вияв письменницької майстерності, літературний твір треба не розбирати, а розібратися в ньому. Це не просто гра слів, це серйозне зауваження, оскільки аналіз художнього твору заради аналізу, як кінцева мета, не має сенсу. Під аналізом літературного твору будемо розуміти “уявну (мислительну) операцію над твором, яка передбачає членування його на частини (складники змісту і форми), виділення певних частин, дослідження їхніх особливостей, визначення місця й функціональної ролі в загальній системі твору, встановлення характеру взаємодії з іншими його частинами” [101, с. 41]. “Пізнаючи окреме, - зауважує М.Коцюбинська, - ми тим краще пізнаємо загальне, дослідивши частку, ми тим самим робимо крок до осмислення цілого” [78, с. 53].

Дослідження елементів авторської майстерності сприятиме більш глибокому ідейно-емоційному сприйняттю тексту учнями, допоможе їм краще орієнтуватися в методах аналізу художнього твору. Разом з тим, це забезпечуватиме вироблення навичок самостійної зацікавленої роботи учнів над художнім твором, поліпшить якість їх робіт, мовлення. Якщо навчити дитину у школі виділяти “почерк” окремого письменника у літературному потоці, бачити у творі конкретного автора особливі риси його творчого обдарування, майстерності, то такий учень навчиться серйозно ставитися до художнього слова, завжди зможе правильно оцінити витвори мистецтва у подальшому дорослому житті.

“Довершеність – це максимальна для даного твору його художня організація” [39, с. 338]. Художній твір – це свідомо споруджена письменником цілісна, вивершена будова, створена з точним урахуванням у ній всіх елементів змісту і форми, “це передача результатів образного мислення; передача у формі зображення такої життєвої історії, що говорить про те, що усвідомилось для автора в його образному мисленні про життя” [116, с. 80]. У високохудожньому творі всі елементи тексту виконують певну ідейно-естетичну функцію. “Художньо та ідейно цінний твір не має у собі нічого зайвого, тобто нічого такого, що не було б необхідним для вираження його змісту, ідеї, нічого, навіть

жодного слова, жодного звука. Ясно, що якби у текст такого твору потрапило щось непотрібне для його змісту, автор викинув би це непотрібне, як інорідний кусень, як зайве, як баласт” [47, с. 102]. Звідси випливає важливий висновок: художній твір потрібно сприймати в його цілісності, неповторній своєрідності; заміна цілих частин художнього твору переказом ніколи не буде мати позитивних наслідків в першу чергу для читача. У таких випадках виникає небезпека збитися на переказ поетичного змісту іншою мовою, відмінною від мови художнього твору, якою говорить та мислить автор, звертаючись до свого читача. У художньому тексті все суттєве, все слід розтлумачувати з наукових позицій. “Вийміть з кола свого вивчення... хоча б один з елементів, у ньому об’єктивно існуючих, значущих, - відразу на ваших очах твір стане іншим, збідненим за змістом або ні, - у будь-якому випадку, іншим, ніж він є насправді, і ви будете у цьому випадку вивчати вже не реальний об’єктивний твір, а свою обрізану та спотворену фантазію у ньому” [47, с. 104].

Ідеалом для кожного автора є повна відповідність створеної художньої побудови з тим, що було заплановано письменницьким образним мисленням. Ця гармонія досягається шляхом нелегкої творчої праці. Неталановиті твори або твори недостатньо опрацьовані автором під час уважного прочитання розпадаються на шматки, що погано пов’язані між собою. Якщо ж у вдалому загалом творі є погано вмотивований, художньо невідшліфований шматок, то під час читання він буде сприйматися як чужорідне тіло у гарно злагодженій системі. Цей шматок буде просто “випадати” з читацького сприйняття, незалежно від того, якими ідеями автор його навантажив.

Аналізуючи авторську майстерність, усі структурні елементи твору треба не лише знайти, але й зрозуміти їх значення, “з приводу всіх помічених фактів та відтінків треба поставити питання “для чого?”. Якщо ми цього питання не поставимо та якщо ми на нього не відповімо, безплідними та беззмістовними будуть наші спостереження, і ми впадемо у найпримітивніший, майже пародійний формалізм...”[47, с. 107-108]. Процес аналізу повинен завершуватися синтезом складових елементів, встановленням загальних закономірностей художньо-образної структури, особливостей ідейного змісту, висвітленням авторської позиції, способів її втілення. Вивчення компонентів твору є першим етапом пізнання тексту, другий акт – дослідження їх у сукупності як цілого. “Аналіз обов’язково передбачає певні порівняння, зіставлення, узагальнення, таким чином, він неможливий без синтезу” [129, с. 136].

На практиці, на жаль, синтез ще не став повноцінним та обов’язковим етапом шкільного аналізу літературного твору, хоча на цьому етапі найбільш доречно показати учням, у чому практично виявляється майстерність класиків художнього слова у творах, що запропоновані для вивчення шкільною програмою.

Література тільки тоді є засобом емоційно-естетичного збагачення людини, коли наявне безпосереднє образно-чуттєве сприймання тексту, яке доповнюється раціональним пізнанням художнього твору. Якщо вчитель зможе вирішити і цю проблему, тоді буде цілком можливо висвітлити рівень майстерності, самотності письменника учням.

Під час дослідження художнього тексту вчителю-словеснику необхідно вільно користуватися відповідним інструментарієм – основною базою теоретичних знань про майстерність письменника, спиратися на навички і вміння учнів. “Передумовою успішного вивчення твору є: добре знання вчителем теоретичних основ аналізу, досконале володіння навичками виділяти й досліджувати всі складники змісту та форми, розуміння закономірностей взаємодії їх; відчуття естетичної природи слова; наявність у вчителя філологічних здібностей; добре знання ним і учнями тексту. Лише за цих умов копітка аналітична робота з твором буде винагороджена радістю відкриттів, естетичною насолодою, яку може приносити зустріч з прекрасним” [101, с. 38]. Учень, в свою чергу, повинен поступово засвоїти основні теоретико-літературні поняття, які озброять його у роботі над художнім текстом, сприятимуть розумінню ним сутності та своєрідності мистецького таланту, що призведе до об’єктивного виділення елементів письменницької майстерності.

Пишучи художній твір, письменник постійно вирішує проблему не лише що сказати, але й як сказати, які використати форми і прийоми художнього зображення, якою повинна бути структура художнього тексту, щоб повніше здійснити свій задум, як дібрати такі слова, фрази, щоб коротко і влучно висловити думку. Одним вдало дібраним словом автор може передати душевний стан людини, кількома словами – широку картину людського життя. Ось, наприклад, як характеризує Панас Мирний в листі до М.Коцюбинського художні достоїнства оповідання “Харитя”: “В такій невеликій триповісті та так багато сказано! Та як сказано? Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравими, як сонячний промінь, малюнками; невеличкими, добірними нарисами, що розгортаються перед очима у велику – безмірно велику – картину людського горя, краси світової, безмежну глибину думок, таємні поривання душі... та так тільки справжній художник зможе писати” [111, с. 337-378].

Творчий процес вимагає пошуків, роздумів. Свого часу Хемінгуей говорив, що письменницька праця здається легкою, але насправді – це найважча робота у світі. Для того, щоб літературний твір міг існувати, необхідно дві умови: по-перше, щоб хтось його створив, по-друге, щоб хтось його сприйняв, тобто потрібні письменник та читач. Письменник ставить перед собою мету, що безпосередньо пов’язана з його зацікавленістю, та намагається втілити її на папері. Для цього йому треба вирішити ряд художніх завдань. Саме тому постійними супутниками творчих досягнень письменника стають хвилювання, безперервні пошуки істини, напружена праця, велика увага до художнього слова. В історії розвитку літератури відомо багато прикладів невтомної роботи над художнім вдосконаленням власного твору митцями, що розуміли свою відповідальність перед читачем. Шліфовка, корегування, переробка окремих частин чи цілого твору (іноді по кілька разів) є невід’ємною частиною творчого процесу, щоб досягти максимальної виразності, сили і краси зображуваного.

У процесі творчості письменник створює певну систему, яку ми називаємо художнім твором або текстом. Це система багатоступенева. Вона складається з великої кількості мовних рівнів (фонетика, лексика, морфологія, синтаксис, ритміка тощо). Мовні рівні проймаються та об’єднуються так званою ідейною

структурою, що є ще більш складною, ніж мовна. Між читачем та письменником виникає однобічна (тільки від письменника до читача) вербальна (використовуються тільки слова) комунікація, де ланцюгом, що пов'язує автора і читача, є художній текст. Досвідчений читач під час знайомства з справжнім витвором словесного мистецтва, проймаючись магією авторського художнього слова, намагається розібратися у глибинах і таємницях письменницького таланту, майстерності.

Слід відзначити, що зв'язок у системі “письменник – художній твір – читач(учень)” не простий і не однозначний. Школяр, що тільки відкриває для себе художній світ, завжди відчуває певні складнощі у цілісному сприйнятті літературного тексту. Його ставлення до художнього твору залежить від багатьох чинників: культурного рівня, освіти, світогляду, етичних та естетичних уподобань, навіть настрою. А тому викликати у школярів стійкий інтерес до майстерності митця – справа нелегка. Загальновідомим є і той факт, що не всі твори художньої літератури, запропоновані програмами для вивчення у загальноосвітніх школах, викликають зацікавлення учнів. “Одні полонять, захоплюють, втягують їх у життя своїх героїв, у якому вони, читачі, самі ніби розчиняються. Інші не викликають такого інтересу, здаються нудними, сухими, їх читають з обов'язку (за програмою) або зовсім не читають, якщо до цього немає принуки”. [163, с. 10]. Ми не будемо говорити зараз про слабкі з ідейної чи художньої сторони твори. Мова йде про справжні витвори мистецтва, де письменник демонструє талант і майстерність. Учителю важливо усвідомити “чому художній твір, який з великою повнотою і письменницькою майстерністю відображає свій час, його суперечності й перспективи, його події і людей, одних зацікавлює, а інших – ні?” [163, с. 10]. Словеснику важко буде переконати учнів у тому, що автор виявив високий рівень майстерності у творі, якщо художній текст просто не зацікавив дітей, не сподобався їм.

Без усвідомлення неповторної своєрідності майстра художнього слова неможливо глибоко осягнути художній твір як явище мистецтва, адже життєва правда в мистецтві не існує поза індивідуальним баченням світу, яке властиве кожному талановитому митцю.

Типовою помилкою в роботі вчителів-словесників є те, що реальний зміст авторської майстерності у школі часто замінюється констатацією фактів без їх конкретного вираження – “видатний діяч”, “майстер художнього слова”, “визнаний геній” тощо. Подібні оцінки не переконливі для читачів. Учні не замислюються над ідейно-змістовими особливостями твору, специфікою його формальної побудови.

У шкільній практиці трапляються також випадки, коли дослідження твору зводиться до автоматичного вишукування художніх засобів без проникнення у їх сутність. А тому митці слова часто постають перед дітьми позбавленими авторської самотності, оригінальності. Треба уникати трафаретних характеристик, штампів під час оцінки творчості митця, оскільки тільки виділення індивідуальних особливостей творчого таланту письменника допоможе зрозуміти те нове, що вносить він своїм твором у пізнання життя та внутрішньої сутності людини.

Для того, щоб підкреслити міру авторського таланту, слід показати, чим відрізняється один митець від іншого. Робити це треба з урахуванням специфіки індивідуального бачення світу письменником. *Усвідомлення індивідуального характеру творчості автора є ключем, який розкриває таємниці всієї творчості, дає розуміння того, як митець використовує досвід своїх попередників, що він вносить в літературу нового, оригінального.*

Вивчення майстерності письменника слід розуміти, перш за все, як універсальне дослідження усіх граней художнього твору, що передбачає розгляд загальних закономірностей мистецтва на конкретному матеріалі. Майстерність охоплює у творі всі рівні, починаючи від концепції світу і людини, яку змальовує митець до найдрібнішої деталі, від складних утворень до найпростішого елемента – окремого слова. “Критерій художності – лише деяка інтегрована оцінка результатів універсальної взаємодії всіх елементів, що виступають у складі цілого у повністю іншій якості, ніж самі по собі” [39, с. 341].

Аналізуючи художній текст, ми потрапляємо в середину замкненої системи, складного і цілісного організму – художнього твору, що постає перед читачем живим творінням із взаємодією та зв’язком структурних елементів, де думка читача постійно рухається від образу до системи образів, від формальної побудови до концепції всього твору. Дослідникам літературного твору, у нашому випадку вчителям і учням, необхідно серйозно розібратися у всіх тонкощах вияву авторської майстерності в художньому тексті, аби навчитися глибоко сприймати літературний твір та вільно орієнтуватися у закономірностях літературного процесу загалом. Майстерність художнього твору учні можуть усвідомити тоді, коли буде забезпечене глибоке його сприйняття, якщо в процесі аналізу твору стрижневою буде мета – доводити учням, що авторська майстерність має вияв на всіх макро- та мікрорівнях твору. Тільки тоді учень зможе оцінити художній твір як феномен людського духу, виявити міру мистецького таланту письменника. Звичайно, розглядати майстерність митця одночасно на всіх рівнях навіть у старших класах не варто. Варіативність рівнів, як і прийоми аналізу, диктуються логікою уроку, методичними завданнями, які ставить учитель, організовуючи спостереження учнів над текстом літературного твору, що вивчається на уроці, особливостями творчої манери митця. Аналізуючи особливості художнього бачення світу тим чи іншим автором, учителю слід уявляти, на які сторони авторського обдарування буде звертатися посилена увага, що і обумовить систему завдань, видів роботи з текстом. Особливо треба підкреслити ті риси художньої палітри письменника, де його майстерність мала найбільший вияв: улюблені теми, високохудожні пейзажі, портретний малюнок, виразна індивідуалізація героя, колоритна, соковита мова твору, композиційна вправність тощо. Зробити це можна шляхом бесіди. Можна запропонувати учням висловити власну точку зору щодо реалізації авторського таланту в художньому тексті на різних рівнях. Корисно при цьому провести паралель з творчістю інших авторів, аби чіткіше побачити самотність досліджуваного автора.

Формування в учнів необхідних теоретичних знань і практичних умінь і навичок щодо категорій майстерності автора відбувається поступово, на різних

етапах навчання. Література більшою мірою, ніж будь-який інший предмет, базується на індивідуальному підході до художнього матеріалу, на усвідомленні конкретного художнього тексту у відповідності з досвідом учня, його загальним, інтелектуальним розвитком, художніми уподобаннями, вмінням самостійно мислити. Під час вивчення літературного твору на уроці з акцентом на авторській майстерності не можна не зважати на психолого-педагогічні особливості навчально-пізнавальної діяльності школярів. Ґрунтовний аналіз вимагає від учнів не лише належної теоретичної основи, на базі якої ведуться практичні спостереження над текстами художніх творів, а й певного практичного досвіду. Як слушно відзначає А.Сафонова, “подібно до того, як людина, що навіть знала всі букви, повинна зробити зусилля, щоб, переборюючи роздільне сприймання букв, зрозуміти слово, так і учень, що одержав знання про художній твір як структурну єдність, навчившись бачити елементи цієї структури і навіть пояснювати їх взаємодію, повинен ще піднятися до того рівня, коли вміння усвідомлювати елементи і співвідносити їх з цілим переходить у нову якість, яка характеризується тим, що смисл художньої картини і присутність у ній автора вловлюється без відчутних логічних підпорок” [161, с. 96]. Недоречно, на думку авторитетних вчених, говорити про вищий та нижчий рівні сприйняття твору в залежності від віку дитини. Справедливо стверджувати, що кожен період характеризується своїми перевагами і своїми обмеженими можливостями, неповторними особливостями, які вчителю-словеснику необхідно враховувати, коли він має на меті дослідити формулу авторської своєрідності та майстерності.

Діти 5 – 7 класів характеризуються наочно-образною формою мислення, безпосередністю художнього сприйняття. “В галузі почуття дитина перевершує нас силою – не вистачає гальмування. В галузі інтелекту, принаймні, рівна нам. Не вистачає лише досвіду” [75, с. 31]. Вивчення особливостей безпосереднього читацького сприйняття учнями 5 класу доводить, що діти зацікавлюються сюжетом, вболівають за улюблених персонажів, одержують естетичну радість від щасливих кінцівок, починають усвідомлювати відтінки напруги у поведінці персонажів, навіть якщо вона прихована автором. Однак емоції, що охоплюють дитину, випереджають здатність логічного осмислення твору. У цьому віці діти сприймають поетичний світ природи, але їм ще важко досягнути його відповідності внутрішньому світу персонажів; вони не відчувають єдності всіх структурних елементів художнього тексту. Фрагментарність сприйняття не дозволяє учням 5 класу побачити рухомість та неоднорідність зображених автором явищ. Література виконує для п’ятикласників переважно інформативну функцію, тому діти не стільки аналізують зображені явища, як переважно констатують наявність окремих фактів. Тільки з часом інтерес до факту заміниться зацікавленістю щодо понять, особливостей твору. У 5 – 6 класах дитині ще важко зрозуміти авторський підтекст, дати правильне трактування поведінки героїв, охопити масштаби авторської типізації та індивідуалізації. Але це час, коли в учнів з’являється чутливість до смислових та емоційних відтінків авторського слова. Вони у змозі побачити характер персонажа (без заглиблення в суперечності), хоча оцінки героїв у дітей цього віку виділяються ще різкою поляристю, в основному висновки щодо характеру персонажа робляться,

виходячи з окремих його вчинків, які найбільше вразили дитину, найповніше запам'ятались. Діти цього віку без примусу запам'ятовують велику кількість деталей, близько до тексту передають зміст прочитаного. Робота з художнім текстом під кутом зору поставлених автором проблем у цьому віці призводить до подолання наївно-реалістичного сприйняття мистецтва. Щодо авторської майстерності, то говорити про неї у 5-7 класах у широкому розумінні цього слова передчасно. Але повністю позбавити дитину аналізу оригінальних письменницьких прийомів організації словесного матеріалу також не варто. Вчителю слід звернути увагу дітей на ті елементи літературного твору, які через об'єктивні, зазначені вище причини, залишилися поза увагою дітей.

У 5 – 6 класах майстерність письменника переважно аналізується на рівні слова, його семантичного і функціонального значення в художньому контексті. Зокрема варто показати учням на прикладах, як автор за допомогою художніх слів створює певні картини, змальовує життєві колізії, як заглиблюється у психологію героїв.

Письменник зображує образи конкретно-уявлених людей, явищ, речей, тобто малює словами, відшукуючи найтонші семантичні відтінки, за рахунок чого художня мова набуває образності, картинності, пластичності і точності. При цьому надзвичайно важливого значення набуває лаконізм, оскільки стислість є однією з умов естетичної цінності твору. Секрет майстерності автора – малювати з найбільшою повнотою, використовуючи найменшу кількість слів. У лаконізмі – повнота: чим сказане компактніше, тим виразнішим і яскравішим воно є. Таким чином, серед основних рис художньої мови слід виділяти :

- використання письменником образотворчих засобів;
- точність;
- стислість, лаконічність;
- місткість;
- емоційність;
- наявність оцінного елемента;
- логічність.

Важливу роль у художньому творі виконують тропи – слова та вирази, вжиті не в прямому, а в переносному значенні. Загальна функція тропів – у відображенні в структурі образу здатності людини мислити за аналогією. Властивість тропа пояснювати одне явище через інше допомагає читачеві яскраво уявити собі зображене автором. Серед основних видів тропів, з якими учні знайомляться на уроці української літератури, - порівняння, епітет, метафора, метонімія, синекдоха, персоніфікація, алегорія, символ та ін.

“Словесний матеріал має велику монолітність, але тільки тоді, коли митець у змозі з розрізнених елементів створити цілісну і єдину конструкцію. Зробити цього не можна.... не підпорядкувавши кожен елемент цілому. І чи не є це найголовнішим проявом естетичної необхідності, що пов'язує слова, цементує та кристалізує їх у дещо невимірно більше і прекрасне, ніж вони є самі по собі” [40, с. 340]. У словах матеріалізується все те, що хоче сказати автор. У процесі роботи над художнім твором діти усвідомлюють, що митець демонструє читачеві такі поетичні слова, яким читач не може не повірити, оскільки вони

були глибоко усвідомлені, виплекані, вистраждані автором. Це ті єдині, незамінні слова, за допомогою яких тільки і можна було з найбільшою повнотою та переконливістю довести те, що хотів сказати читачеві письменник. Якщо вчитель зможе переконати дітей у правомірності серйозної роботи над словом художнього тексту, то це буде великим кроком на шляху до розуміння літературного твору та об'єктивного поцінування письменницького таланту.

Часто увага вчителя-словесника зосереджується лише на дослідженні тропів, інша лексика твору свідомо ігнорується. Діти повинні усвідомити, що досконалість твору визначається не тільки тропами, письменник-майстер здатен намалювати високохудожню картину, користуючись різними пластами лексики, в тому числі словами, вжитими в прямому значенні. Класичним прикладом цього є поезія Т.Шевченка “Садок вишневий коло хати”.

Словесник допомагає дітям побачити у творі різні способи художнього вираження думки. Учні повинні сприймати синтаксичні особливості мовних конструкцій, авторську інтонацію, ритмомелодику. Не слід недооцінювати роль синтаксичної організації мовлення, оскільки завдяки їй автор індивідуалізує героїв, передає відтінки емоцій персонажів. Це допомагає читачеві відчутти ставлення письменника до зображуваних героїв. Кожен митець для найповнішого вираження своїх думок намагається добирати найбільш вдалі, на його думку, синтаксичні конструкції, і у цьому також демонструє вияв власної майстерності.

У середніх класах розглядаються також і окремі художні прийоми змалювання митцем дійсності.

У нову фазу сприйняття художнього твору вступають учні 8-9 класів. Діти цього віку відкривають для себе власний внутрішній світ, що обумовлює їх переорієнтацію з сюжетного, пізнавального рівня на більш глибокий – проблемно-психологічний, коли завданням учня стає пізнати себе через художній твір. Учні 8 - 9 класів уже в змозі заглибитись у внутрішній світ персонажів. При цьому слід враховувати, що восьмикласник з його зосередженістю на своєму внутрішньому світі, увагою до складних людських почуттів у творах шукає близькі для нього характери, образи, інтонації. Однак у педагогіці цей вік має назву “складного”. Говорити про майстерність автора, довершеність художнього твору на цьому етапі важко, бо діти ще не мають потрібних знань, життєвого досвіду, що дозволило б сформулювати правильну ціннісно-орієнтаційну систему аналізу твору. З іншого боку, вони відчувають себе дорослими та намагаються, користуючись певними шаблонами, давати “самостійні” оцінки художній довершеності витвору словесного мистецтва. З'являється небезпека того, що учні звикнуть бездумно цитувати оцінки з шкільного підручника. Для них характерне відсторонене “розмірковування” над долею героя. Вчитель повинен сприймати таку “роботу” над художнім текстом як хворобу росту, але не задовольнятися таким станом речей, не заспокоюватися. Метою дослідження у цьому віці може бути психологічне заглиблення у текст, допомога учням у створенні цілісного враження про природу авторського слова із розрізнених фрагментів твору. На цьому етапі навчання у шкільний аналіз

активно впроваджуються твори інших видів мистецтва з метою узагальнення набутих літературних знань та виявлення специфічних законів мистецтва.

Психологічні дослідження, проведені Л.Молдавською, переконують у тому, що лише у старших класах з'являються ті зрушення у літературному розвитку дітей, що дозволяють говорити про естетичне ставлення до літературного твору, про самостійну естетичну оцінку його як явища мистецтва. Учні старших класів тематично зацікавлюють ті художні твори, де автор вирішує морально-етичні, сімейні проблеми, осмислює зв'язок людини з суспільством. У 10 - 11 класах учні літературного героя хочуть мати як зразок для наслідування. Старшокласники вже здатні сприйняти не лише конкретного героя, але й певні ідеали узагальненого типу. Весь твір старшокласники вже можуть уявити як художню цілісність, аналізувати його в єдності змістових та формальних компонентів. Вони вже мають певний життєвий досвід; у них достатньо розвинене абстрактне мислення. Вони вміють логічно міркувати, правильно, аргументовано висловлювати власну позицію. На цьому етапі навчання учні мають достатню кількість знань (на відміну від попередніх), щоб говорити про майстерність митця слова. Але з'являється і негативна тенденція у сприйнятті учнями старших класів художнього твору – немає вже тієї безпосередньої емоційної реакції, яка була у молодших підлітків, потрібних естетичних переживань. А без цього процес сприйняття твору знецінюється, і про майстерність автора можна вести розмову лише формально, повторюючи положення, сформульовані у підручнику або запропоновані вчителем.

Слід відзначити, що і старшокласники не завжди можуть легко вникнути в особливості індивідуальної манери митця. “Невміння учнів уловити найголовніші риси творчої індивідуальності письменника значною мірою пояснюється тим, що в процесі аналізу творів на уроках літератури часто порушується принцип єдності змісту і форми”[129, с. 203]. Учні повинні навчитися дивитися на художній твір як на організовану цілісність. Учитель у процесі роботи поступово показує учням 9-11 класів, що змістом твору є художньо відображена дійсність, що постає у конкретних картинах людського життя. Ці картини відбираються, групуються і усвідомлюються письменником так, що в них проглядає авторське бачення світу, його концепція. Метою справжнього митця є перетворення змісту у форму, пошук “гарної” думки не може здійснитися без відповідних “правильних” слів, які треба вміти розшукати, щоб створити справжній естетично цінний, ідейно-тематично витриманий художній твір. У мистецтві не можна констатувати “гарний” зміст, а потім звертатися до аналізу не дуже гарної форми. Насправді мислимо лише двоєдиний підхід до художнього явища. Усі факти змісту не існують незалежно від художньої побудови, вони беруть участь у єдності художнього твору, у створенні естетичного враження, як і всі інші будь-які формальні факти. Будь-який зміст не існує сам по собі. Щоб його можна було зрозуміти, він повинен бути оформлений: викладений за допомогою слів та образотворчих засобів у певній послідовності. Форма сприяє увиразненню змісту. Але вона не існує без нього. “Справа у тому, що без змістового цілого художні засоби втрачають сенс. Вирвані з поетичного контексту, з того, що складає більше правду мистецтва,

вони стають надбанням формального підходу, та разом з тим, обминаючи мову, стиль, поетику неможливо напевне зафіксувати ні ідею, ні пафос, ні художню проблематику, що просто не існують без цього конкретного цілого” [39, с. 202]. “В цьому органічному поєднанні змісту і форми в естетичному предметі зображення і ховається найвища гармонія твору” [7, с. 22].

А тому, говорячи про форму художнього твору, слід мати на увазі, що її у чистому, “рафінованому” вигляді не існує, оскільки кожен компонент твору має як формальне, так і змістове наповнення. “Вивчаючи розвиток форм композиції, жанрових форм, засобів словесної виразності, ми зовсім не дивимось на них, як на самодостатні формальні категорії, як на “речі в собі”, ізольовані від усіх інших літературних явищ” [78, с. 52].

Форма має свої структурні елементи:

- родово-жанрова форма;
- сюжетна форма;
- композиційна форма;
- образна форма;
- словесна форма.

Розмежування змісту і форми таїть у собі небезпеку їх відриву, їх механічного розділу. Розуміння форми як змістовної, а змісту як сформованого – найскладніше завдання.

Вивчаючи майстерність письменника, важливо довести учням старших класів, що, якщо під час аналізу ігнорувати значення форми художнього твору, це спричинить сприйняття його як лише ідеологічного явища, а літератури загалом - як однієї з форм суспільної свідомості, а не явища культури. Коли учень під час читання зосереджує свою увагу лише на розгортанні подій і зовсім не помічає поетичності та мелодійності мови, образних висловів, мистецьких описів, композиційної стрункості твору, таке сприймання також не буде повноцінним, бо не забезпечує глибокого знання тексту, не створює належного ідейно-емоційного враження. З іншого боку, негативні наслідки матиме ігнорування змісту, бо це призведе до формалізму.

Зміст і форма художнього твору визначаються конкретно-історичними умовами його творення: епохою, соціально-естетичними ідеалами творця, особливостями його творчого обдаровання, характером, індивідуальними особливостями творчості митця.

Більшість дослідників літератури схиляються до тієї точки зору, що зміст художнього тексту виражається через тему та ідею, тобто твір має ідейно-тематичну основу. Термін “тема” широко використовується в літературознавстві, але має кілька значень. Нас цікавить, перш за все, те значення, що відображає сутність твору як цілого, дозволяє виявити ступінь авторської майстерності. За визначенням вчених, тема – це “єдність значень окремих елементів твору. Вона об’єднує компоненти художньої конструкції, має актуальність та викликає інтерес читачів” [184, с. 176]. “Це деяка установка, якій підкорені всі елементи твору, деяка інтенція, що реалізується у тексті” [54, с. 150]. Таким чином, говорячи у старших класах про тему твору, будемо мати на увазі все те, що стало предметом авторського інтересу, осмислення та оцінок.

Аналізуючи майстерність розкриття теми твору письменником, учитель пояснює учням старших класів, що визначень теми може бути кілька, і кожне з є правильним за умови, що вони точно характеризують, про що йдеться у творі. Головне при цьому побачити авторський таланти на тематичному рівні, письменницьку своєрідність.

Важливо довести учням, що між темою й ідеєю у великих епічних творах немає чіткої межі: тема перетворюється в ідею вирішення, ідея художнього твору – основна думка, висвітленню якої автор підпорядковує всі змальовані ним картини і образи. Це той загальний висновок, який логічно випливає з усього зображеного в художньому творі. Ідея сприймається читачем насамперед через переживання, яке примушує читача замислюватися над зображенням, що приводить до усвідомлення думок, закладених автором у його творі. Майстерність автора на ідейному рівні художнього твору правильно і повно можна визначити лише тоді, коли буде глибоко осмислене все, зображене у творі, передовсім, сюжетні особливості, конфлікт, образна система. “Високу ідейність твору учні реально сприймуть і глибоко засвоять тільки тоді, коли вчитель всебічно, у процесі вивчення всього твору, з’ясує його художню довершеність” [163, с. 184].

Перше ознайомлення з поняттям “ідея” в теоретичному плані здійснюється ще у 8 класі. Програмами вимагається встановити провідну думку окремих поетичних зразків, з’ясувати зміст певних композиційних прийомів, зокрема прологу в оповіданні М.Коцюбинського “Дорогою ціною”. Передбачається, що на кінець 8 класу учні повинні оперувати цим поняттям на теоретичному рівні.

Формувати певні знання щодо теми як теоретико-літературного поняття програми пропонують у 9 класі на матеріалі творів Г.Квітки-Основ’яненка «Маруся», поетичних зразків П.Куліша та М.Шашкевича. На цьому етапі учні оволодівають певною системою теоретичних знань, вчать за допомогою вчителя виявляти ступінь майстерності письменника та авторського таланту у широкому розумінні цього слова на тематичному рівні. На кінець 9 класу учні повинні вільно оперувати поняттям “тема”, визначати ідейно-тематичну основу твору.

У 10 класі передбачено практичне застосування набутих у попередніх класах знань з проблеми майстерності митців на ідейному і тематичному рівнях на матеріалі творів, що представляють всі роди літератури. Художні твори, рекомендовані для вивчення в 11 класі, сприяють удосконаленню набутих учнями умінь і навичок.

Під час аналізу категорій майстерності митця вчителю не можна обмежитися лише аналізом теми та ідеї твору, бо при цьому в учнів виникає спрощене уявлення про його художній зміст. Часто найважливіші моменти змісту “закодовуються” у проблематиці, яка у кожного письменника є своєрідною, індивідуально неповторною. Проблема – це питання, напрямок і хід осмислення теми. Авторська оцінка образного матеріалу – це єдність “проблеми” (процесу осмислення) та “ідеї” (наслідку осмислення).

Своєрідність проблематики є візитною карткою митця, бо немає двох видатних письменників, твори яких мали б тотожну проблематику. Центральна проблема твору часто є організуючою основою, що проходить крізь всі елементи художнього цілого. Якщо вчитель-словесник на початку аналізу переважно зосереджуватиме увагу на темі, основній проблемі твору, тоді й увага учнів буде зосереджуватися на головному та найцікавішому. При цьому є нагода наголосити на індивідуальній своєрідності твору у порівнянні з іншими творами цього автора та художніми текстами інших авторів з метою підкреслення авторської майстерності на рівні проблематики.

У старших класах поглиблюються, систематизуються знання учнів щодо композиції твору. Учні повинні добре усвідомити, що для того, щоб читач сприйняв все зображене у творі як правду, зрозумів характери дійових осіб, ідею твору, художній матеріал повинен бути викладений у логічній послідовності, тобто бути композиційно організованим. Дослідження композиційних особливостей має суттєве значення не тільки для розуміння змісту твору, але також для усвідомлення його художньої довершеності.

Композиція (від лат. складання, створення) – розташування у певній послідовності всіх взаємопов'язаних частин тексту, розгортання подій та групування персонажів, організація всіх образних засобів. “Вона забезпечує не тільки єдність частин і цілого, а й переконливість розвитку і розв'язання головного і додаткового конфліктів, а отже, і вмотивованість розв'язання ідеї твору” [24, с. 205]. Аналіз композиції сприяє не лише поглибленню змісту твору, але й знань про творчу манеру, особливості таланту, таємниці художньої майстерності письменника. У композиції узагальнюються в єдину художню цілісність наслідки досвіду, спостережень, пізнання письменником об'єктивної дійсності. Композиційні принципи кожного письменника визначаються його ідейними позиціями, особливостями світосприймання, знанням життя. Характеризуючи довершеність композиції, слід зважити на взаємозумовленість та єдність всіх елементів художнього тексту. “Композиція забезпечує єдність змісту і форми, і сама є виявом цієї єдності” [24, с. 205]. Про майстерність композиції варто вести мову, коли в літературному творі всі частини, компоненти (до найдрібніших) гармонійно злагожені. У вмінні виділити найнеобхідніші для творчого задуму зв'язки, підпорядкувати всі частини цілому і виявляється ступінь таланту митця.

Варто звернути увагу учнів на те, що в процесі роботи над твором автор, моделюючи художню “гармонію”, досить вимогливо ставиться до вмотивованості, життєвої переконливості, логіки поєднання частин в єдине ціле. Призначення композиції – стежити за тим, щоб ніщо не виривалося вбік, у власний закон, а поєднувалося в ціле. Її мета – розташувати все так, щоб воно замикалося в повне вираження ідеї. Суттєвими якостями композиції є чіткість, логічність, дохідливість викладу художнього матеріалу. Справжні митці слова завжди невтомно шукають свої оригінальні композиційні прийоми, що відповідають часу, індивідуальному стилю, загальній формі твору.

Аналізуючи художній твір, учні повинні усвідомити художню логіку автора. На практиці часто композиційні особливості творів навіть учнями

старших класів сприймаються поверхово. Увага школярів зосереджується лише на зовнішньому русі подій, суттєві деталі, авторські відступи, пейзажні картини, портретні деталі та інші позасюжетні елементи твору просто не помічаються. Подібна робота носить формальний характер, не сприяє усвідомленню особливостей творчого процесу автора. Якщо вчитель, аналізуючи твір, звертає увагу тільки на характер героя, але не зосереджує увагу учнів на подіях, вчинках, зв'язку окремих елементів художнього тексту, то у дітей формується неправильне сприйняття художнього тексту.

Завдання вчителя у старших класах, зокрема у 9, полягає в тому, щоб навчити учнів правильно оцінювати композиційний рівень твору.

Учні старших класів повинні засвоїти, що композиція – поняття ширше за сюжет, бо включає позасюжетні елементи: описи (пейзажі, портрети, інтер'єр), відступи (ліричні, публіцистичні), авторські роздуми, внутрішні монологи персонажів тощо. Кожен з цих елементів виконує у творі певні функції.

Старшокласникам треба показати, що композиційна структура у творах різних літературних родів неоднакова, бо кожний з них має свої специфічні засоби і прийоми зображення дійсності. Певну специфічність композиції обумовлює і жанрова своєрідність.

Композиція – категорія історична: головні її особливості склалися дуже давно, але не застигли в одних формах. У процесі розвитку літератури композиція невпинно удосконалювалася: виклад матеріалу ставав чіткішим, компактнішим, розвитку подій надавалося більшої динамічності, характерам – більшої виразності; вмотивування вчинків і поведінки героїв, подій стало більш ґрунтовним, глибоким. На матеріалі художніх творів, запропонованих шкільними програмами, вчитель зможе показати учням старших класів еволюцію художньої форми, вказати місце конкретного художнього тексту в цьому процесі, виявивши при цьому рівень таланту письменника.

У старших класах учні усвідомлюють взаємозалежність понять сюжет і композиція твору. Старшокласники повинні знати, що сюжет (від. фр. *sujet*) – схема літературного твору, що визначається змістом. Це система подій в їх художній побудові, “життя персонажів у його просторово-часових вимірах, у станах та обставинах, що змінюють одне одного” [192, с. 214]. “Під подіями, що відбуваються з персонажами, слід розуміти не тільки зовнішні, але й внутрішні, психологічного характеру, психологічні конфлікти, перелами; не тільки виключно дуже великі події, але й звичайні, “дрібні”, що становлять повсякденну течію життя...” [7, с. 25]. Сюжет – це об'єднані причинно-часовими зв'язками основні події художнього твору, через розвиток яких розкривається характер і розв'язуються конфлікти. Рух сюжету в художньому творі визначається розвитком характерів, взаєминами персонажів, їх зіткненнями. Сюжет як історія характерів і суперечностей охоплює весь твір. Він будується з конкретних деталей, моментів діяльності персонажів, які подаються у формі життєправдивих подій, що розгортаються у певних обставинах. У сфері сюжетоскладання свобода митця обмежена завданням проникнення в глибину законів реального життя. Життєвий матеріал є поштовхом, першоелементом для створення художнього

сюжету. Таким чином, сюжет є поглибленим розумінням дійсності та ідейною її оцінкою.

Розгортаючи сюжет, письменник розташовує події так, щоб показати виникнення, розвиток і розв'язання конфлікту. Серед основних елементів сюжету традиційно виділяють:

- 1) пролог (знайомство з подіями, що передують основним, але пов'язані з ними);
- 2) експозицію (події до зав'язки, відтворення оточення, умов, за яких виник конфлікт);
- 3) зав'язка (подія, завдяки якій починається дія);
- 4) розвиток дії (хід подій після зав'язки);
- 5) кульмінація (найбільш напружений, вирішальний момент);
- 6) розв'язка (завершення дії);
- 7) епілог (розповідь про долю дійових осіб після основних подій).

Зауважимо учням, що окремі сюжетні елементи у відповідності з авторським задумом можуть пропускатися (частіше пролог та епілог) або переставлятися місцями.

Починаючи з 9 класу, в учнів поступово формуються поняття про особливості образного сприймання світу у творах літератури, про емоційну природу мистецтва.

Загальновідомою є теза про те, що мистецтво – це мислення образами. Образність є основною властивістю художньої літератури. “Письменник не придумує словесних образів, а мислить ними” [78, с. 22]. Образ – один із найважливіших термінів естетики, він найбільш концентровано виражає специфіку мистецтва загалом. Художній образ – поняття складне, багатогранне, пов'язане з уявленнями про відношення мистецтва до дійсності, про роль художника, внутрішні закони мистецтва. На уроці української літератури завдання вчителя – спрямувати роботу в такий спосіб, щоб учні переконалися, що художній образ – продукт думки художника, народжений певним світобаченням, майстерністю автора. В образності виявляється авторська неповторність.

У сучасному літературознавстві художній образ, як правило, трактують як узагальнене відображення дійсності, створене мовними засобами у формі поодинокого, індивідуального, конкретного, що органічно включає в себе естетичну оцінку життя. “Художній образ – це система конкретно-чуттєвих засобів, що являє собою художній зміст, тобто художньо засвоєну характерність реальної дійсності” [30, с. 75] Словесний образ є результатом конкретизуючо-узагальнюючої роботи художнього мислення. “Образ не просто показує нам предмет, а ніби вводить нас у його потаємне життя, розкриває нам його суть. В цьому причина почуттєвої сили образу, яка часто цементує весь твір, підхоплює, підсилює і “розносить” по всьому твору авторську ідею” [78, с. 111]. Образ в художній літературі немов жива і разом з цим узагальнена картина життя людини і навколишнього середовища, створена засобами мови на матеріалі дійсності за допомогою творчої уяви письменника в світлі естетичного ідеалу. У літературі образ характеризується заглибленістю і складністю, у ньому поєднано

осмислення всіх нюансів зображуваного з правильною зовнішньою описовістю. Неодмінними ознаками художніх образів є те, що за їх допомогою відбувається художнє пізнання життя, здійснюється емоційний вплив на читачів. Таким чином, серед основних ознак образу можна виділити:

- художнє відображення дійсності;
- конкретно-чуттєві форми характерних і цікавих читачеві явищ дійсності;
- емоційне та інтелектуальне;
- конкретне і загальне;
- закономірне і витворене фантазією.

Глибше зрозуміти твір у його ідейно-художній єдності, оцінити майстерність автора старшокласникам допоможе аналіз закономірностей поєднання різних принципів образного мислення в їх взаємозв'язку. Учні повинні усвідомити, що необхідною умовою цінності образу є свіжість асоціацій. Дітям слід довести, що у високохудожньому творі образна асоціація завжди вмотивована. Пошук нешаблонних, оригінальних асоціацій відбиває специфіку образного мислення митця, ступінь його таланту, майстерності. Художній образ у майстерно написаному творі апелює до уяви читача, і читач сприймає точку зору автора, “вірить” в існування образів, хоч напевне знає, що цього існування не може бути насправді. З іншого боку, читач бачить, що це все ж таки не саме життя, а лише майстерно повторена автором умовність.

Художній твір – це сукупність образів різних видів – слухових, зорових, нюхових, дотикових. “Художній твір – це художній синтез, і кожен його образний компонент також синтетичний в своїй основі” [78, с. 28] Загальна картина створюється з сукупності картин-образів меншого масштабу, що, в свою чергу, є також завершеним. Більшість образів є багатофункціональними і полісемічними, їх можна розглядати на різних рівнях.

Оскільки література – це людинознавство, головним предметом літературного зображення є людина. Все зображене набуває свого ідейно-художнього змісту лише у співвідношенні з життям і характерами людей, з тією чи іншою філософією життя, з думками, почуттями, переживаннями героїв твору. Однак “образ персонажа (подібно до всіх інших ланцюгів словесно-художньої форми) постає як втілення письменницької концепції, ідеї, тобто як дещо ціле у межах іншої, більш широкої, власне художньої цілісності (твору)” [192, с. 169].

Аналіз образу-персонажа в школі проводиться у кількох напрямках: аналіз характеру, аналіз ставлення учня до персонажа (раціональний та емоційний рівні), аналіз творчої своєрідності образів-персонажів, їх майстерності. Варто звернути увагу дітей на найбільш важливі моменти літературного твору, запропонувати їм повністю чи окремими епізодами перечитати текст. “Звертаючись безпосередньо до художнього тексту, вчитель-словесник активізує відтворюючу уяву учнів, домагається наочного сприйняття художніх образів. Без знання тексту, без почуттєвого сприймання, без осмислення конкретних життєвих епізодів, у яких діють герої твору, вивчення образів-персонажів втрачає свій смисл” [129, с. 185].

Хоча у методичній науці пропонуються схеми аналізу художнього образу-персонажа, слід акцентувати увагу учнів на те, що універсальної, стандартної схеми для творчості будь-якого автора не існує. “Учні слід привчати стежити не за певними схемами (які їм іноді нав’язуються), а за тим, як письменник творить той чи інший образ, яке ідейно-композиційне значення цього образу, яку роль відіграє той чи інший засіб типізації та індивідуалізації. Щоб це був ідейно-естетичний аналіз. Щоб він надовго запам’ятався” [163, с. 100].

Кожний справді художній образ-персонаж є оригінальним, неповторним щодо змісту і форми, у цьому виявляється майстерність митця, а тому до характеристики кожного персонажа слід знайти свій ключ. “Одні характери вимальовуються в динаміці, в розвитку (наприклад, образ Чіпки за романом Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”), інші - показані вже сформованими. Автор може розкривати характер персонажа всебічно, а може зосереджувати увагу лише на найголовнішому, уникаючи зайвих подробиць та надмірної деталізації” [129, с. 184]. Учителю слід говорити про майстерність автора, коли перед юним читачем (учнем) постає багатогранно та всебічно виписаний, живий і повнокровний образ-персонаж.

Аналіз характеру героя є складовою частиною аналізу образу-персонажа загалом. Дослідження характеру дозволить виявити основні риси душевного складу героя, запам’ятати та оцінити їх.

Не можна виявити повністю майстерність автора, якщо недооцінити своєрідність художніх засобів, за допомогою яких змальовано героя. Без дослідження особливостей цих засобів та прийомів аналіз образу-персонажа не може бути повноцінним, бо, по суті, ігнорується специфіка літератури. Учитель ілюструє учням надзвичайну різноманітність і численність засобів творення персонажа в художньому творі: зображення героя в дії, авторська характеристика, опосередкована характеристика, самохарактеристика, індивідуалізація мови, описи, портрети, пейзажі, художня деталь та ін.

Завдання вчителя полягає у тому, щоб допомогти учням розібратися не лише у вчинках, думках персонажа, але й у тому, яке враження вони викликають, на які думки наводять, який настрій пробуджують. У 9 – 11 класах мова ведеться й про те, яку роль виконує персонаж в контексті всього твору, його функцію в системі персонажів, наскільки гармонійно змальований образ, наголошується на авторському вмінні малювати образи-персонажі, яке пов’язане з багатьма сферами творчого процесу. Сильніше враження справляє той твір, в якому письменник ставить своїх героїв у найгостріші зіткнення. Повнокровному розкриттю персонажів підкорені засоби композиції, мистецтво сюжетоскладання, система засобів типізації та індивідуалізації.

Процес аналізу образу-персонажа на уроках української літератури в середніх класах автори шкільних програм рекомендують починати з визначення його дій, вчинків, поступово підводячи учнів до висновку, що в образах втілено їх авторську оцінку. У процесі аналізу образу важливо звернути увагу і на засоби типізації автора, що є характерними для його творчості, на зумовленість своєрідності типізації. “Якщо при розгляді персонажа увага акцентується переважно на індивідуальних рисах його характеру і залишаються мало

розкритими його типові риси, він буде сприйматися в наївно-реалістичному плані (як певна історія життя людини, яку знав письменник і про яку розповів читачам). Учні не бачитимуть в образах персонажів ідейної позиції митця, його соціальних оцінок, поглядів на життя, певних уявлень” [128, с. 183]. З іншого боку, якщо надто захоплюватися аналізом типових рис персонажа, є небезпека, що замість повнокровного образу перед учнями з’явиться безбарвна схема, сухий фіксатор авторських ідей. Таким чином, дослідження тексту твору в школі має проводитися з урахуванням головного – образ-персонаж є сукупністю типового та індивідуального. Лише в такий спосіб можна учням показати майстерність автора на рівні побудови образу.

На кінець 9 класу юнаки повинні набути знання про літературний характер, тип, визначати роль героїв у розкритті ідейного змісту на їхню авторську оцінку.

Учителю на уроці далеко не завжди вистачає часу для серйозної роботи над художніми засобами. “А чи треба пояснювати, як багато важить для учня ознайомлення із засобами типізації та індивідуалізації, із принципами “ліплення” художнього образу” [163, с. 3]. Обминаючи аналіз художніх засобів, учитель ризикує збитися на примітивізм і поверховість. Неприпустимо зосереджуватися лише на тому, що хотів сказати автор, важливим є й те, як він це зміг показати. Тому необхідно акцентувати увагу на засобах розкриття образу-персонажа, що є безпосереднім виявом авторської майстерності. “Розуміння учнями прийомів художнього зображення розвиває в них здатність глибше і повніше проникати в художню тканину твору, повноцінніше сприймати його в єдності змісту і форми, оцінювати майстерність письменника” [129, с. 185].

Формування теоретико-літературних понять, що становлять в учнів наукову основу розуміння ними специфіки майстерності письменника, проходить ряд етапів: спостереження у процесі вивчення художнього твору окремих закономірностей літературних явищ, увага до них під час аналізу інших творів, знаходження школярами найсуттєвіших ознак і визначення певних закономірностей цих явищ, теоретичне визначення понять, оперування ними в нових умовах, їх розширення й поглиблення. Наприклад, початкові відомості про пейзаж, портрет, образ-персонаж даються ще в 5 класі. У наступних класах ці поняття збагачуються, наповнюються новим змістом.

Першою сходинкою на шляху до розуміння дітьми письменницької майстерності на рівні одного з важливих художніх засобів - літературного пейзажу - є 5 клас. Зрозуміло, що літературний пейзаж не стає для п’ятикласників предметом посиленої уваги, хоча важливу функцію цього засобу у межах художнього тексту вчитель уже може окреслити. Поступово діти усвідомлюють, що певні стани природи в літературі часто так чи інакше співвідносять з людськими переживаннями та почуттями. Тому пейзажні замальовки успішно використовуються митцями для створення в художніх творах певної емоційної атмосфери. Пейзаж може виступати своєрідним фоном, на якому розгортається дія, як паралель до думок і переживань самого автора чи когось із дійових осіб, може контрастувати з настроями автора або героїв. Одні пейзажні замальовки зображують природу спокійною, не порушеною. Це так звані статичні пейзажі.

Інші – під час вирування стихійних сил – динамічні пейзажі. Розрізняються пейзажі й за своєю темою – степовий, лісовий, морський, урбаністичний, індустріальний тощо. Ведучи розмову про пейзаж у школі, необхідно зауважити, що кожен митець по-своєму збагачує живописні традиції нашої літератури, знаходить нові можливості у способах використання картин природи залежно від рівня своєї майстерності, художньої обдарованості.

У старших класах рекомендується вирішувати ще й такі питання:

- роль картин природи в розкритті внутрішнього стану героїв (8 клас);
- ознайомлення з поняттям “психологічний пейзаж” (9 клас);
- майстерність пейзажних картин, їх функціональних особливостей (10 клас);
- багатство засобів творення пейзажних замальовок, їх роль у розкритті психології митця (10 клас);
- ліричний пейзаж та його роль (11 клас).

Таким же багатоетапним є й формування поняття про роль портрета в художній літературі. Спочатку діти дізнаються, що портрет – це змалювання зовнішності людини, її рис обличчя, виразу очей, пози, особливостей рухів, її одягу, взуття. Він служить одним із засобів типізації, а особливо індивідуалізації образу персонажа. З портрета, як правило, починається знайомство читача з персонажем. Часто опис зовнішності багато говорить про характер героя, його вдачу, нахили, внутрішній світ. При цьому портрет може доповнюватись авторським коментарем, що допомагає розкрити зв’язок портрета з характером.

У художніх творах, що вивчаються в школі, у більшості випадків зовнішній вигляд персонажа зумовлюється його внутрішньою сутністю. Хоча можливими є й такі твори, де письменники малюють портрет “від протилежного”. Але слід пам’ятати, що це залежить від загального письменницького задуму, авторського хисту, майстерності.

Увага учнів звертається на той факт, що найбільш розповсюдженим у літературі є портретний опис. У ньому поступово, з різним ступенем повноти, подається перерахування портретних деталей, що іноді доповнюються узагальнюючими висновками або авторськими коментарями відносно характеру персонажа, який має прояв у портреті. Іншим різновидом портретної характеристики є портрет-порівняння. Для автора в даному випадку важливо не лише допомогти читачеві уявити собі зовнішність героя, але й створити певне враження від нього. Найскладнішим різновидом портрета є портрет-враження. Своєрідність його полягає у тому, що портретних деталей немає взагалі, є тільки вплив, викликаний зовнішністю героя на стороннього спостерігача чи на когось з персонажів твору.

У старших класах учні дізнаються, що таке психологічний портрет, який також нерідко використовують письменники. “Як і образотворче мистецтво, література таїть у собі невичерпні можливості відтворення складності і багатогранності людського характеру, потаємних глибоких думок, почуттів і прагнень героя. А це відтворення сукупності рис характеру людини, показу внутрішнього її світу, яке іноді умовно називають ще “внутрішнім портретом” героя” [163, с. 24].

Портрет в історії української літератури зазнав певної еволюції. Учителю в старших класах варто наголосити на тому, що зі зміною художніх методів, напрямів у літературі відбуваються суттєві зміни у процесі портретотворення.

Слід враховувати і своєрідність кожного митця слова, який надає власного колориту та значення у творі цьому художньому прийому. Зокрема, коли мова йде про портрети, створені Г.Квіткою-Основ'яненком, їх називають фольклорними. Основна увага автора зосереджена на зорових враженнях, з великою увагою до найдрібнішої деталі. Важливо зосередити увагу підлітків на тому, яку портретну характеристику персонажів використовує І.Нечуй-Левицький у повістях “Микола Джеря”, “Кайдашева сім'я” тощо. Особливістю його авторського портретизування є живописність, майстерне використання зорових образів (“великий артист зору”), порівняно простих засобів змалювання. При цьому прозаїк талановито досягає індивідуалізації персонажів. Аби довести ці теоретичні узагальнення дітям, учителю достатньо лише проілюструвати їх прикладами з художніх текстів.

В історії української літератури Панас Мирний також є неперевершеним майстром портрета. Спираючись на художній текст роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, вчитель акцентує увагу десятикласників на специфіці портретної характеристики автора як засобі розкриття внутрішнього світу героїв (особливо Чіпки), звертає увагу на майстерність портретної деталі, підкреслює рівень письменницького обдаровання у створенні яскравої, пластичної, але, разом з тим, лаконічної картини.

Видатним майстром портрету є і М.Коцюбинський. Своїм завдання автор бачив відтворення глибоких, іноді драматичних переживань, серйозних роздумів, плину думок персонажів за допомогою портретної характеристики. Тому, аналізуючи рівень майстерності цього письменника, слід говорити не про так званій класичний, а про психологічний портрет. Особливо важливою функцією у творах цього автора наділені портретно-психологічні деталі.

Таким чином, досліджуючи портретні характеристики авторів у творах, запропонованих програмою, учні ведуть цікаві спостереження, підходять до усвідомлення особливостей майстерності кожного з митців слова, виявлення тих особливих рис, що притаманні лише його письменницькому таланту.

Письменник пише і стає справжнім художником лише тоді, якщо в нього створюється власний стиль, який є виявом нового способу бачення життя. Не можна штучно придумати манеру поетичного письма, свій поетичний голос. На думку Василя Шкляра, “письменник – це стиль... треба мати свій голос, свою інтонацію і навіть міну на обличчі. Крім того, стильовий тембр обумовлюється і матеріалом твору” [131, с. 80]. “Індивідуальна художня манера – це емоційно-художня домінанта, яка виростає і споруджується в глибокій інтимній сфері художника і є виразом його духовного єства... Творча манера письменника – це його індивідуальний мовний почерк, опромінений світоглядом індивідуального художнього бачення світу мистецької техніки” [32, с. 207]. Бути в літературі по-справжньому оригінальним та самобутнім означає, перш за все, бути самим собою, виявити ті людські якості, духовні сили, що закладені від природи. В індивідуальному стилі виявляється ідеал письменника, його громадянська

позиція, рівень проникнення в процеси дійсності, у психологію людини, багатство спостережень, ерудиція, професійна майстерність. Сучасний письменник Василь Трубай доречно зауважив: “Стиль вигадати не можна, він дається Богом. Це все одно, що манера сміятися, істи чи говорити. Це, власне, характер людини, її мислення, образ життя” [131, с. 132].

Робота над стилем письменника вимагає від учителя серйозної підготовки, від учнів – відповідної теоретичної обізнаності, певних практичних умінь та навичок. “Розуміти стиль – це означає бачити найбільш характерне у творчості письменника, вміти охопити весь складний комплекс елементів стилю, зрозуміти їх взаємозв’язок та взаємозалежність, щоб у процесі аналізу виявити творчу індивідуальність письменника” [110, с. 38].

Проблема стилю – одна з найважливіших проблем, що має величезне значення для з’ясування сутності та можливостей літератури, вона найміцніше пов’язана з проблемою письменницької майстерності. “Звичайно, стиль будь-якого письменника – це не просто набір якихось якостей, а система, що організовується на певному принципі. Знайти цей “принцип”, цей головний стрижень творчості письменника, конкретне вираження його неповторної суті – справа складна і потребує глибокого проникнення у творчість автора” [190, с. 175]. Говорити про майстерність стилю конкретного автора в школі можна, перш за все, беручи за основу своєрідність авторських асоціацій, закладених в основу тропів, оригінальність сюжетно-композиційних конструкцій, особливостей моделювання образного світу письменника.

Аби позбутися формального засвоєння теоретико-літературного поняття “стиль письменника” у старших класах, треба активізувати знання учнів, набуті у попередній роботі. Аналізуючи стиль автора, необхідно “зосередити увагу на тому, що є найголовнішим у художній палітрі митця, чому підпорядковуватимуться всі види роботи над стилем твору, тобто простежити, які улюблені теми і проблеми письменника, їх новаторський характер, найулюбленіші його жанри, особливості його мови, принципи побудови його творів, способи творення образів тощо” [129, с. 206].

1.2. Методичні форми і прийоми вивчення особливостей майстерності митця

Щоб бути цікавим і корисним для учня, кожен урок вимагає від учителя ґрунтовної теоретичної підготовки, майстерної побудови. Однією з важливих проблем, з якою стикається вчитель літератури, є правильний набір ним методичних форм та прийомів, що відповідають природі літературного твору. Плідною є робота над художнім текстом, коли вона базується на взаєморозумінні та спільній діяльності вчителя та учня. Тільки за таких умов формуються загальні критерії оцінки твору, авторської майстерності. Вибір прийомів аналізу художньої довершеності митця не є довільним. Він зумовлений специфікою самого твору, навчальною та виховною метою, залежить від рівня підготовки

учнів, творчого підходу вчителя, що повинен наперед продумати такі форми й методи роботи над художнім текстом, що максимально сприяли б досягненню поставленої мети. Звичайно, “методика аналізу художнього твору – це не набір догм і рецептів, це конкретизація загальних теоретичних принципів підходу до літературного твору...” [78, с. 17]. Коли мова на уроці йде про рівень письменницького обдаровання, майстерності, то вчитель ставить собі за мету – навчити учнів розуміти красу і силу поетичного слова, розвинути їх художні смаки. На основі широкого узагальнення досвіду роботи вчителів-словесників, а також в результаті аналізу праць літературознавців, у яких досліджується майстерність українських письменників, що вивчаються за програмами в загальноосвітній школі, зроблено такі узагальнення, що й дозволило виділити найпоширеніші в шкільній практиці прийоми аналізу художньої майстерності письменника, до яких можуть вдаватися вчителі.

І. Розповідь учителя про достоїнства художнього твору.

Як доводять практичні спостереження, ця форма роботи добре допомагає учням зорієнтуватися у художній цінності твору, дає можливість відчувати неповторну своєрідність стилю митця. Невимушена, доступна та разом з тим науково обґрунтована розмова з учнями, проілюстрована яскравими прикладами з художнього твору, має у шкільній практиці на уроці літератури плідні наслідки і на початковому етапі аналізу художнього твору, коли учні лише знайомляться з художнім текстом, і на підсумковому, коли вчитель акцентує увагу школярів на найбільш важливому.

Якщо монологічну форму викладу матеріалу словесник чергує з бесідою, то це дозволяє йому пробудити активність школярів, їх творче мислення, виховує здатність до аналізу та узагальнення. Наприклад, під час опрацювання важкого для розуміння учнів, але принципового питання стосовно майстерності творчого методу М.Коцюбинського як однієї з найхарактерніших ознак його стильової манери, вчитель може повідомити учням, що стиль письменника досліджувало багато знавців літератури. Цікавими є зокрема літературознавчі міркування сучасного відомого письменника В.Шевчука, який простежує рух творчості М.Коцюбинського від “етнографічно-реалістичного письма” до “письма метафоричного, імпресіоністичного і психологічного”. У розповідній реалістичній манері написано оповідання “Харитя”, “Ціпов’яз”, “П’ятизлотник”, хоча у кожному з цих творів наявні психологічні моменти, одухотворення природи. В.Шевчук пише, що корінний злам у творчості Коцюбинського стався у 1900-1902 роках, коли за визначенням академіка С.Єфремова, письменник знаходить сам себе і стає тим незрівняним М.Коцюбинським, яким ми його знаємо, тобто утверджує свій “сонячний імпресіонізм”. Імпресіонізм – слово незнайоме для учнів. Походить воно від французького *impression* – враження. Наприкінці ХІХ ст. риси імпресіонізму проникають і в українську літературу. Його найважливіші ознаки – заглиблення у внутрішній світ людини, відтворення яскравими зоровими і слуховими образами, промовистими художніми деталями найтонших змін у її настроях і в природі. Навколишній світ імпресіоністи змальовують таким чином, щоб це допомагало краще зрозуміти, що відбувається з людською душею.

Імпресіоністичне письмо нелегке, воно вимагає неабиякого таланту, особливої чутливості від митця, вміння сказати образно, переконливо і лаконічно. Таким майстром і став М.Коцюбинський. Услід за багатьма шанувальниками його таланту В.Шевчук захоплено пише: “Ніхто ніколи ні до Коцюбинського, ні після нього не створював такою слова такого виключного враження, і саме в тому нам бачиться немеркнуча велич його художніх тканин”. Як ілюстрацію до сказаного, вчитель може прочитати уривок з новели “Лялечка” від слів: “Ніч бисто надходила. Чорні хмари росли на крайнебі...” до – “Канонада тяглась довго і уперто. Та ось все стихло, причаїлось, наче збиралось із силами. І раптом небо пройнялось вогнем, розколось посередені і з страшним тріском завалилось на землю, церква похитнулась, стіни в школі розсипались, і все щезло і затихло”.

Під час роботи над романом П.Куліша “Чорна рада” на підсумковому занятті вчителю варто буде зазначити, що свій твір талановитий письменник наповнив національним змістом, створив колоритні етнічні типи, порушив важливі питання історії України. Саме це – та гострота романтичного конфлікту, складний психологічний малюнок стосунків між головними героями остаточно надає роману ознак самостійності, свідчить про майстерність прозаїка.

Досліджуючи майстерність проблематики роману У.Самчука “Марія”, вчитель може наголосити на тому, що у творі майстерно піднято багато проблем: любові до землі, любові до праці як основи життя; вірності роду, щастя, духовності, віри в Бога; добра і зла; гріха та його спокутування; аполітичності українського селянства; моральної деградації особистості; деформації українського національного характеру; більшовизму як соціального та духовного явища; влади взагалі; геноциду радянської влади; формування національної самосвідомості. Порівняно невеликий обсяг твору і велика кількість проблем, художньо розв’язаних автором, є результатом майстерності письменника, сконденсованості його письма, чіткості й лаконізму думки.

Коли об’єктом уваги на уроці буде майстерність Г.Косинки, вчителю можна звернути учнівську увагу на романтичний етюд “На золотих богів”. Хоча це й невеликий за обсягом твір, автору майстерно вдалося передати панораму бою, глибину людських переживань. Це один з тих творів Г.Косинки, що засвідчили майстерність автора писати стисло, сильно, правдиво і добірною мовою. Вжиті письменником художні засоби (епітети, метафоричні образи, повтори слів, обрамлення кожного епізоду) дають читачеві можливість яскраво уявити картину кривавого бою, що уже три дні кипить на околицях Медвина, хоч автор не подає його розгорнуто-послідовного опису. Картини ніби змонтовані з фрагментів. Стрімкість атак, розпал бою чудово передається неповними реченнями, що Г.Косинка уриває на півслові, покладаючись на те, що уява читача домалює закінчену картину. Мова його твору відшліфована, соковита. Увага письменника майстерно зосереджується на найбільш значущому, суттєвому.

Досліджуючи художню цінність роману Івана Багряного “Тигролови”, учителю слід відзначити вплив образотворчого мистецтва на творчість митця. Старшокласникам варто нагадати окремі факти біографії письменника, зокрема, те, що І.Багряний за фахом художник. Біографічний та епістолярний матеріал є

тому підтвердженням. Листуючись з Дмитром Нитченком, письменник згадував про навчання у початковій школі й про шкільний журнал “Надія”, куди він подавав свої вірші й малюнки в далекому 1917 році. У 1922 р. письменник навчався в Краснопільській художньо-керамічній школі, на Сумщині. Потім – у Київському художньому інституті, однак до захисту диплома не був допущений через “політичну неблагонадійність”. В “Автобіографії”, написаній 1944 р. у Львові, Багрянний згадував: “... після тюрми до літератури (тобто до друку) при советах не повертався. Працював як художник у провінційному, проте “Державному” театрі ім. Шевченка. Та й викладав малювання при будинку культури”.

Майстерність письменника-живописця найбільше простежується в романі “Людина біжить над прірвою”, де головного героя автор наділив професійними біографічними рисами. Однак ознаки малярського хисту неважко помітити і в романі “Тигролови”, який текстуально вивчається на уроці. Увагу учнів треба спрямувати на роботу з художнім текстом, щоб вони наочно помітили, що через психологізовані описи природи, портретні характеристики персонажів автор створює прекрасні живописні картини, де імпресіоністська палітра світла, тіні, тиші у поєднанні з кольором заворюють читача: “Височенна, чотириярусна тайга, буйна й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. Не шелесне лист, не ворухнеться гілка. Сорокаметрові кедрі, випередивши всіх у змаганні до сонця, вигнались рудими, голими стовбурами з долішнього хаосу геть, десь під небо і заступили його коронами. Там по них ходило сонце і пливли над ними білі хмари. Слідком за кедрями пнулися велетенські осики та інші листаті гіганти, що, будучи нижчі за кедрі, творили другий ярус. Потім височенна ліщина колючого горіха, ялини, де-не-де берізки, берестина, черемха, перевиті ліанами дикого винограду та в'юнків, ішли вгору третім ярусом. А внизу – в четвертому ярусі – суцільний хаос. Місцями густа, мов щітка, звичайна ліщина, височенні трави і бур'яни [...].

Внизу, по землі, слався мох [...], було півтемно і вогко. Лише де-не-де проривались яскраві сонячні пасма і стояли, як мечі, уткнуті лезами в землю”;

“... Наталка стояла на кладці з рушницею і, трохи зігнувшись, дивилась у воду нерухомо, – пильнувала тайменя [...]. Стояла, як статуя, як нежива, і дивилась, не моргаючи, в глибіню. По обличчю, по очах їй бігали сонячні зайчики, ніби намагаючись її розсмішити або зіпсувати полювання, – сміхотливі зайчики, віддзеркалені хвилями”.

В кінці аналізу художнього твору учні повинні зробити висновок, що портретні характеристики, що майстерно виписуються уявою автора, оживляють текст і говорять про стильову довершеність його роману.

II. Заглянути в творчу лабораторію письменника допоможуть *його листи, автобіографії, спогади про нього, щоденники, художньо-біографічні твори*. Особливості творчості письменника визначаються якостями його індивідуальності. Важливо створити на уроці не статичний портрет автора, а живу постать людини-творця і громадянина. “Такі матеріали дають багато важливих відомостей про митця, характеризують його як людину, розкривають

життєве і творче кредо, доповнюють знання учнів про взаємозв'язки письменника з визначними людьми” [129, с. 108].

Під час роботи над майстерністю І.Нечуя-Левицького у нагоді словеснику можуть стати мемуарні твори, статті і листи письменника, його “Автобіографія”. Зокрема, аналізуючи мову творів цього майстра, варто зазначити учням, що сила і краса усної народної творчості збагатила письменника, стимулювала його до творчості. Ось як в “Автобіографії” автор зазначає вплив на нього народної пісні: “Тихо, тихо Дунай воду несе; ще тихіше дівка косу чеше. Що начеше, то й Дунаєм пливе. Пливи, косо, під гай зелененький!” Дівчата співали, а мені снилась якась крепка й широка річка, далеко ширша од Росі. Над річкою скелі й верби. День пишний, літній, тихий. А на березі сидить якась дівчина й чеше гребінкою такі довгі коси, що вони падають на осоку, на траву, вкривають осоку й падають аж у річку. Вода несе ті довгі коси й метляє ними, наче довгими платками полотна. Коли гляну я, аж берег з осокою й дівчиною вже одколовся і пливе серед річки. А дівчина пливе, чеше косу та все співає: “Тихо, тихо Дунай воду несе!” Глибоке знання фольклору значною мірою визначило яскраву творчу індивідуальність І.Нечуя-Левицького. Ідея взаємодії творчої особистості видатного художника з народною творчістю проходить через десятки його епістолярних творів.

Школярі можуть дізнатися про те, які високі вимоги висуває справжній майстер художнього слова до окремих елементів художнього змісту і форми на основі документальних нотатків. Наприклад, Г.Косинка, талант якого найяскравіше розвинувся у новелістичному жанрі, зазначав у своєму відомому синьому зошиті: “Новела тільки тоді буде істинно художнім твором, коли її коротка, кидькома подана яскравими мазками, образна оповідь несе в собі і здатна викликати ширші уявлення і поглибити почуття у читача”. Щодо значення художнього слова у творі письменник красномовно написав: “Слово – це діамант, що сяє і сміється, то обернеться мутною сльозою, то виблискує яскраво-гнівно або ласкаво, спокійніше, з добротою, то спалахне, мов зірка провідна, яка народжує надії, мрії, сподівання, або веселкою заграє й так бадьоро запалає, неначе вабить, і кличе, й навіть надихає”. Дружина письменника Т.Мороз-Стрілець згадувала, що закінчивши твір, Григорій Михайлович не поспішав його друкувати. Відкладе було й скаже: “Тепер нехай полежить, хай охолоне. А трохи згодом ще перечитаю...”. Косинка дуже вимогливо, прискіпливо ставився до себе. В одній з автобіографій читаємо: “... писав і палив, бо думав і думаю й зараз, коли не можеш дати у творчості силу, рівну найкращим художникам слова, - не псуй паперу!”.

Відомо, що жодний біограф чи дослідник творчості письменника не може так заглибитися у художній текст, як це здатний зробити сам автор, майстер художнього слова. Аналізуючи творчість Григора Тютюнника в школі, варто зазначити учням, що тяжке дитинство та складні дорослі роки значною мірою зумовили формування світогляду митця і вибір ним тем та сюжетів, а потім, відповідно, їх майстерне розв'язання. Найдоцільніше для цього використати “Автобіографію” письменника, в якій зазначено, що з тавром “син ворога народу” жив Григір Тютюнник до посмертної реабілітації батька в середині 50

рр. ХХст. А до цього він багато пережив: і сирітське горе, і голод та холод часів німецько-фашистської окупації, і повоєнні злидні, і тюрми. Усе це жило в ньому, вимагаючи виходу. “Автобіографія” Григора Тютюнника сприймається читачем як цілком завершений художній твір, перейнятий глибоким почуттям, душевним щемом за все пережите, що згодом майстерно ожило на сторінках його творів.

Учням цікаво буде дізнатися, що в повісті «Облога» одного з персонажів – підлітка Харитона, сина «ворога народу», автор майстерно багато в чому «списав» з себе; перше опубліковане оповідання Григора Тютюнника “В сутінках” народилося з листа до дружини, в якому юнак зі щемливим болем розповідав про драму своєї родини. Він і не помітив, як лист переріс у викінчену художню річ.

О.Гончар, згадуючи своє останнє побачення з Григором Тютюнником, писав про майстерність письменника: “Думаючи зараз про книгу, що її нам залишив Григір Тютюнник, я ще раз переконуюся у тому, як багато можна сказати про життя, про свій час навіть на кількох сторіночках, якщо все в них художньо доцільне, містке, значне, якщо явлений з-під пера рядок насажений правдою, живою образністю, якщо мовлене слово дихає щирістю й силою почуття”.

Говорячи з учнями про майстерність І.Франка, вчителю доречно буде ознайомити їх з листом 1915 року професора, доктора філософії Застирець Йосифа до Королівської Академії, де зазначається, що І.Франко був гідним претендентом на здобуття Нобелівської премії: “Цей великий поет і письменник, пісні якого стали національним гімном, цей великий Провідник свого народу, міжнародний геній заслуговує, щоб славна Королівська Академія нагородила його Нобелівською премією”.

Може стати у нагоді школярам розповідь Михайлини Коцюбинської – відомого літературознавця, перекладача – про свого видатного родича – рідного дядька, Михайла Коцюбинського, де вона зазначила: “Постать Коцюбинського цікава й характерна передусім стрімким і свідомим характером еволюції. Від ранніх народницько-етнографічних творів – до новітньої прози ХХ ст. Потужне розширення тематичних сфер, вихід за межі суто селянської і суто української тематики. Майстерність словесного живопису, поєднана з сюжетністю, “читабельністю”. І загалом мистецький погляд на світ, вміння побачити приховане єство речей і явищ, символічне продовження їх у нескінченність”.

“Щоденник митця – це ключ до пізнання духовного світу автора, його ідейно-політичних, моральних, естетичних поглядів. Записи в ньому дають змогу читачеві визначити коло питань, які хвилювали письменника у певний період його життя, дізнатися про життєві і творчі задуми та шляхи здійснення їх” [129, с. 110]. Матеріал такого типу дає можливість заглянути у творчу лабораторію автора, допомогти учням осягнути процес творення явища мистецтва високого художнього рівня, глибше зрозуміти ідейно-художній зміст творів. Наприклад, словеснику під час вивчення творчості О.Довженка дуже доречно було б запропонувати учням ознайомитися із щоденниками автора, що є документом вражаючого змісту. Цей матеріал допоможе учням не лише глибше осягнути вершини авторського обдаровання О.Довженка, але й побачити

трагедію геніальної особистості в тоталітарному суспільстві. Незайвим буде запропонувати учням і ряд висловлень відомих людей про О.Довженка. Наприклад, А.Малишка, який зазначив про видатного митця-кінорежисера: “Він лишився, як дерево, що вічно цвіте, - вічно плодоносить, як великий мислитель, який може стояти поруч з Сократом і Гомером”. Англієць Д.Робінсон називає О.Довженка “найбільшим митцем планети”. Чарлі Чаплін зазначав: “Слов’янство поки що дало світові в кінематографії одного великого митця, мислителя і поета – Олександра Довженка”.

Лаконічний уривок з щоденника Остапа Вишні, визнаного майстра художнього слова, можна взяти епіграфом до підсумкового заняття за його творчістю: “Все життя гумористом. Господи! Збожеволіти можна від суму”. Учням можна порадити висловити і власне розуміння цих слів, спираючись на факти біографії письменника, його творчу спадщину. Відштовхуючись від надзвичайно змістовного та емоційного фактичного матеріалу з щоденника Остапа Вишні, вчителю буде неважко спрямувати розмову з учнями в напрямку до аналізу надзвичайної обдарованості автора. З цією метою також варто буде нагадати учням висловлення М.Хвильового про твори письменника: “Усмішки” Остапа Вишні полюбив. Полюбив їх за те, що вони запашні, за те, що вони ніжні, за те, що вони жорстокі, за те, що вони смішні і водночас глибоко трагічні...”

Важливість значення художньо-біографічних творів для формування в учнів поняття майстерності письменника можна довести на прикладі багатьох творів. Зокрема, розмірковуючи над майстерністю В.Барки, учителю цілком логічно буде нагадати школярам, що найкраще письменник зможе відтворити у художньому творі саме ті життєві реалії, що долею “пропущено” крізь його думки і почуття. І хоча творчість цього митця вже не вивчається в межах шкільної програми, інформацію про складну історію написання одного з найкращих творів В.Барки можна повідомити на заняттях літературного гуртка. Роман В.Барки “Жовтий князь” 1963р вийшов у світ. Над ним автор працював понад 25 років. Одна з паризьких газет назвала його найкращим твором про трагічний період у новій історії України й людства. Сам письменник пояснив таку оцінку й успіх роману, власну майстерність тим, що писав про те, що сам пережив: “Я теж був на межі смерті, тримався за паркан, шкіра тріскалась і текла сукровиця. Якби особисто не пережив те, так переконливо не писав би”. Учням необхідно повідомити, що В.Барка сам був свідком голоду. 1932 року йому довелось відвідати брата на Полтавщині. На власні очі побачив страхіття голодомору: “Може, без пережиття тої голодівки я б не зміг відновити тих фарб, тих відтінків почування...”- зазначає автор. А ще були численні свідчення очевидців, які письменник тримав у пам’яті двадцять п’ять років і які мав змогу докладно занотувати, коли потрапив до Німеччини. Зберігся зошит, у якому описано історію вимерлої української родини. Письменник збирав також архівні документи, листи. Усе це і стало документальною основою трагічної історії Катранників у романі «Жовтий князь».

У старших класах учителю, аналізуючи майстерність автора, доречно повідомляти на уроці й окремі цікаві та красномовні факти з життя письменника. Наприклад, говорячи про розквіт таланту М.Хвильового у 20 рр. ХХст.,

словесник може зазначити, що новела «Я (Романтика)» набула надзвичайної популярності серед шанувальників художнього слова. Є факти, що цей твір автор натхненно читав у грудні 1923 року в Київському театрі ім. Т.Г.Шевченка, і новела, як писав тоді журнал «Нова громада», справила глибоке враження на кількатисячну аудиторію. Інформація про такі життєві факти підвищує читацький інтерес учнів до творчості письменників, допомагає глибше осмислити рівень їх майстерності.

Представляючи експериментальну українську драму другої половини ХХ ст. і враховуючи складність матеріалу, варто обрати формою викладу слово вчителя. Словесник, у першу чергу, буде апелювати до майстерного використання масок і двійників у текстах еміграційного драматурга І.Костецького. Його творчість не входить до програми загальноосвітньої школи, однак у загальному огляді розвитку сучасної модерної драми в класах з поглибленим вивченням української літератури учителю варто звернутися до драматургії Костецького, як одного з перших еміграційних драматургів-модерністів. Учнів зацікавить те, що проблема маски, яку автор майстерно розробляє в драматургії, з'являється ще в оповіданні «Ціна людської назви» і відтворює дискусійний простір двох поколінь митців: традиціоналістів, які „обороняли великих” (такими в МУРі були У.Самчук та Ю.Шерех) та модерністів, які прагнули розхитати непорушні авторитети (такими були І.Костецький, Ю.Косач). Учителю необхідно пояснити учням старших класів цікаву особливість конфлікту твору, в якому табір традиціоналістів представляє відомий художник Павло Палій, а модерністів – художник, який має те саме ім'я. “Старий” пропонує “молодому” змінити ім'я, молодий відмовляється, адже його прізвище – справжнє, а ім'я старого – псевдонім, маска, що принесла йому славу. Проблема маски та пошуки ідентичності відбиває історію самого Ігоря Костецького, який відмовився від свого імені – Іван Мерзляков та діяльності російськомовного критика, обравши псевдонім Ігор Костецький і українську літературу. На модерні мистецькі пошуки І.Костецького в драматургії також вплинули його досвід і захоплення. Автор працював у театрах Росії, на студії Довженка, цікавився теорією драми й режисури, системою Станіславського, театром Блавацького, театром-студією Гірняка. Театральні пошуки останнього Костецький вважав модерним продовженням експериментаторства Леся Курбаса.

У бесіді учитель зазначить, що історія української драми абсурду почалася, власне, з М.Куліша. Однак його комедії, містять лише елементи “театру парадоксу”. Дійові особи окремих Кулішевих п'єс, перебувають на межі двох світів: раціонального та інтуїтивного, – тоді як персонажі драм Костецького вже перейшли цю межу й перебування поза нею видається їм найприроднішим станом. Учителю слід наголосити на тому, що звернення до маски та двійників у Костецького посилилось і в еміграції, де автор відчував певну відторгненість, інакшість, межовість (ідеться як про зовнішню, так і про внутрішню еміграцію, яку часто приписують найвідомішим абсурдистам).

Учителю можна акцентувати на майстерній діалогічності, експресіоністичній театральності та сценічності п'єс І.Костецького. Учні

повинні усвідомити, що автор майстерно будує певні корелятивні пари персонажів, які поодиноці втрачають свою цілісність, сутність та значення. Вони – не типи, не характери, не люди, а просто маски.

Отже, майстерне експериментування автора з жанром, формою, стилем і, нарешті, мовою свідчить про свідоме прагнення І. Костецького оновити та “європеїзувати” українську літературу.

III. Надзвичайно корисною є *робота над словом у художньому контексті*. Учитель має при цьому нагоду продемонструвати учням важливість і доцільність найдрібнішого елемента тексту – слова для розкриття ідейно-художнього змісту всього твору, показати оригінальність та майстерність письменника у використанні мовного арсеналу для втілення свого художнього задуму. Не потрібно прагнути до повного переліку художніх засобів твору, досить зазвати найвиразніші та найоригінальніші з них у мистецькій тканині тексту і витлумачити.

Словесник може запропонувати на уроці різні види завдань у роботі зі словом: пояснити малозрозумілі слова, з’ясувати функції однакових слів у різному контексті, виділити різні види тропів (епітети, метафори тощо) у тексті та пояснити їх функціональну роль; пояснити значення виділених учителем у тексті слів для створення зорової, слухової картини, дотикового враження тощо. Учнів треба переконувати у тому, що слід бачити необхідність, художню обумовленість кожного слова у творі, оскільки в цьому виявляється міра таланту автора. “Робота над словом, шукання найбільш вдалого способу передачі думки вимагає великого напруження творчих сил. Потрібно показувати учням, як визрівав авторський задум, як письменник шукав найвагоміше слово, щоб переконливо змалювати життя. Учні повинні усвідомити, що справжні шедеври мистецтва завжди є результатом великої праці”[129, с. 200]. Наприклад, варто звернути увагу старшокласників, розглядаючи творчість М.Коцюбинського, на назву однієї з новел письменника – “Лялечка”. Пропонуючи учням висловити свої пропозиції щодо того, чому автор обрав саме таку назву, можна часто почути таку відповідь – назва характеризує вчительку Раїсу Левицьку як покірну, безвольну виконавицю волі сільського попа отця Василя, маріонетку в його руках. Але з погляду формально-граматичного цей варіант тлумачення назви твору є неправильним, бо словники української мови не фіксують вживання слова лялька (у значенні маріонетки) у зменшено-пестливій формі “лялечка”. Учителю доречно буде нагадати учням про друге значення слова лялечка – “одна з стадій розвитку комахи, в якій комаха звичайно нерухома, не живиться; личинка в коконі”. Логічно передбачити, що “лялечка” у художньому контексті М.Коцюбинського виражає думку, що героїня, як діяльний учасник боротьби за інтереси народу не відбулася, її мрії та плани не здійснилися, вони так і лишилися нереалізованими. У художньому творі, крім того, є прямий доказ, що саме це мав на увазі майстер: “Раїса мала таке почуття, наче під твердою шкаралущею лялечки у неї виростають барвні крила і набирають сили до льоту”.

Працюючи над новелою М.Хвильового “Я (Романтика)”, окрему увагу учнів можна звернути на значення деяких слів-образів у творі, вміло підібраних автором. До уваги школярів можна запропонувати невеличкі уривочки з твору, в

яких письменником вживаються однакові слова, які у новому контексті набувають нових відтінків лексичного значення. Наприклад, слова “тьма”, “темний”:

“Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори, коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші, - за підворіття у канаресечний замок, темної ночі в мойому надзвичайному кабінеті збираються мої товариші” («Темні» справи робляться чекістами відповідно вночі).

“З темного степу доноситься глуха канонада”(У значенні невідомого, таємничого).

“...і грохот хриплого реготу покотився в темні княжі покої” (Люди своїми вчинками перетворили чудовий будинок на приміщення, що є німим свідком жахливих вчинків трибуналу).

“...б’є годинник. Північна тьма” (Передчуття біди).

“...впився устами в білий лоб. –

Тьма” (Безвихідь, порожнеча у душі героя).

Аналізуючи кіноповість О.Довженка “Україна в огні”, варто звернути увагу старшокласників на символіку назви твору. Якщо спиратися на граматичні норми української мови, то назва кіноповісті повинна звучати, як “Україна у вогні”. Доречно поставити питання – чого О.Довженко вживає не звичайну форму “вогонь”, а пропонує читачам “огонь”? Очевидно, автор мав на увазі очищувальний, священний огонь, як межу між життям і смертю, на якій відбувається випробування людини. Таким чином, незвичність граматичної форми слова у назві твору настроює читача на осмислення проблем не на побутовому рівні, а готує до глобального, масштабного бачення і філософського осмислення. Цей приклад доводить, що для вдумливого майстра слова, який розраховує на серйозного читача, важливого значення набувають в художньому тексті не лише слова, але іноді й їх форми.

Про майстерність письменника у використанні окремих слів-образів можна вести мову і на уроках за творами Григора Тютюнника. Великого значення набуває у цього автора образ зав’язі (оповідання «Зав’язь»). Це слово автор використовує у художньому тексті тричі – в буквальному і символічному значеннях. Уперше – в назві твору. Потім у картині весняного пробудження природи. (“Листя в садках ще тільки проклюнулось, тому в гіллі рясно миготять дрібні, мов роса, прозеленькуваті крапельки: то зав’язь”). Наприкінці оповідання автор розширює функцію цієї художньої деталі. Повертаючись від коханої, Микола застає в саду свого діда, який окурює садок: “Ану, лишень, парубче, помагай окурювати садок, бо пропаде в лихій годині зав’язь”. Автор не лише говорить про зав’язь плоду в природі і першого кохання, але й стверджує думку, що треба зберігати і захищати все те добре, що народжується. Слово “зав’язь” у творі набуло смислової багатогранності, символічної значущості, що цілком природно перетворилося у заголовок першої збірки творів Григора Тютюнника.

IV. Корисною під час аналізу майстерності автора є форма *стилістичного експерименту*, за допомогою якого вчитель може довести учням доцільність вибору автором кожного слова в межах художнього твору. Школярам можна запропонувати такі різновиди завдання: творча робота над текстом, в якому

окремі слова свідомо пропущені вчителем (ці слова учням слід вставити самостійно, а потім коментовано порівняти два види тексту: власний та авторський); робота над словом, що несе найбільше емоційне та змістове навантаження в межах конкретного твору; вибір учнями одного слова із синонімічного ряду, запропонованого вчителем, що, на їх думку, найбільш органічно вписується в текст художнього твору. Наприклад, на уроці з позакласного читання, доводячи майстерність Григора Тютюнника, можна запропонувати п'ятикласникам уривок з оповідання “Небезпечний приятель” з пропущеними прикметниками на позначення кольорів, які учні спробують визначити самостійно. “Мліє степ у малинових променях передвечірнього сонця. Мліє і сходить до неба степова імла – теж малинова. А тумани вже давно щезли: розвіяли їх сині та теплі вітри й вітерці. Парує і Курінь старий, зогрівшись за цілий день проти сонечка. А тополенья мале на верху Кореневому солодкі духмянці у степ за вітром посилає: то пахне його брость тополиними парфумами. Скоро стане та брость шовковими листочками. А зараз на ній сонце малинові краплі порозвішувало – впала роса, вечір заходить”. Порівнюючи оригінальний авторський текст з текстом, що “відредагували” учні, важливо наголосити на обдаруванні Григора Тютюнника у створенні високохудожньої пейзажної замальовки, де кожне слово виконує важливу функцію.

V. Збільшити міру проникнення учнів у художній світ твору допоможе ***перечитування всього тексту чи його частин***. При цьому словесник має радити учням виділяти ті його частини, які, виходячи із закономірностей взаємодії змісту і форми, відіграють найважливішу роль у художньому творі. Таку роботу над текстом можна практикувати під час детального вивчення майстерності окремих елементів художнього змісту чи форми (проблематики, художнього образу, пейзажу, художньої деталі, портрету тощо), або звертаючи увагу на особливості стилю письменника. Наприклад, аналізуючи новелу М.Хвильового “Я (Романтика)”, вчитель може порадити учням прочитати вголос той уривок художнього твору, де автор постає неперевершеним майстром у передачі безпосередніх вражень, миттєвих настроїв персонажа: “... Тоді я не витримую і шаленію.

- Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає у горлі. Я пориваюся схопити маузер й тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що в мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата...”.

Аналізуючи оповідання Є.Гуцала “Хто ти?”, учитель має нагоду продемонструвати учням майстерність автора у створенні образу героїні. Вже з першого епізоду письменник малює рельєфний портрет незнайомої дівчини. Не важко помітити, що за виразними деталями зовнішності проступає збуджений психічний стан героїні. Майстерність Є.Гуцала полягає у тому, що він зумів передати домінуючий настрій цього епізоду. Читач не знає, хто ця дівчина і з якою метою вона приїхала до містечка. Ігноруючим початком розповіді автор ніби бере в полон увагу читачів і вже не відпускає її до завершення твору. Дівчину письменник представляє з перших речень оповідання: “була вогнисто-

руда, й коси її роздимались хвилями тугого полум'я. Під тим полум'ям світилось чистою білизою напрочуд вродливе обличчя, на якому особливо вирізнялись брови та очі – глибокі й блакитні. Крижаний вираз на обличчі надавав холоду й незворушливості ясному поглядові блакитних очей, і тому він був жорсткуватий і непривітний”. Крім цього уривка, учням слід поради́ти знайти і повторно перечитати штрихи до портрета незнайомки, наприклад: “Обличчя її строге й напружене, ледь-ледь порожевіло на вилицях”. Портрет дівчини у творі є тим важливим засобом, за допомогою якого автор формує художньо довершений образ героїні. Повторне звертання учнів до зображення зовнішності персонажа у творі дає їм нагоду переконатися, що Є.Гуцало є майстром змалювання виразних портретів.

Повторне перечитування художнього тексту (повністю чи частинами) можливо провести у кількох варіантах залежно від завдань, що ставить перед собою словесник. Учитель може зробити це сам, і тоді правильне емоційне читання словесника викличе в учнів естетичну насолоду від спілкування з художнім словом. Другий шлях - поради́ти комусь з школярів виразно прочитати уривок, перевіряючи розуміння учнем авторського підтексту, інтонацій, смислових акцентів письменника. У старших класах варто поради́ти учням самостійно обрати та перечитати той уривок, де майстерність письменника мала найбільший вияв, пояснити свою точку зору. Загалом учителю слід на уроці наголосити, що найбільш вдумливий, серйозний читач обов'язково знайде можливість самостійно повторно ознайомитися з усім художнім текстом.

VI. З метою поглиблення та закріплення попередніх знань учнів про майстерність письменника можна запропонувати *письмовий або усний (близький до тексту) переказ найбільш змістовних та виразних частин твору*. Залежно від докладності передачі змісту розрізняють перекази детальні, вибіркові, стислі та творчі. Якщо завданням детального переказу є повне відтворення тексту із збереженням типу мовлення та стилевих особливостей, то, працюючи над переказом вибіркоким, школярі переказують лише певну частину тексту, пов'язану з визначеним учителем завданням. У стислих переказах передається лише головне із змісту твору, деталі ж опускаються. Творчі перекази передбачають внесення учнями певних змін у зміст чи композицію сприйнятого тексту (доповнення висловлень, зміна послідовності викладу чи особи оповідача тощо). Робота над переказом передбачає відповідні етапи: вибір уривка, що засвідчує найбільший вияв письменницького таланту на якомусь рівні (композиційному, образному, мовному тощо); складання його плану; творчий аналіз уривка, коли вчитель допомагає учням вибрати найоптимальніший варіант відповіді, сфокусувати їх увагу на тих елементах твору, що несуть найбільше змістове та емоційне навантаження, найбільш повно характеризують читачеві риси майстерності митця; усний або письмовий переказ. Наприклад, письмовий переказ з елементами опису тварини можна поради́ти учням 5-6 класів:

“Тримасне кошеня

Як же хотілося Івашкові купити голубів! А грошей у мами не було...

У сусідки вдови якраз здохла улюблена кішка. Та кішка була не проста, а тримасна, бо мала на собі жовте, чорне й біле. А кішка на три масті щастя приносить.

Вдова без щастя не могла жити. От і шукала кішку на три масті. І гроші, хто знайде, обіцяла.

Усі хлопці ганяли по базарах, подвір'ях та смітниках за тією кішкою. Але тих паскудних щасливих кішок як кіт наплакав.

Та Івашко таки знайшов потрібну кішку! Правда, вона була не зовсім тримасна. Справжніми були дві масті: чорна й біла. А жовтої Івашко додав сам. Витяг у мами торішньої жовтої фарби на крашанки і гарненько намастив під пахвою жовту пляму.

Вдова одержала щасливе кошеля, а Івашко гроші на голубів” (За В.Винниченком; 130 сл.)

Орієнтовний план

1. Як же хотілося Івашкові голубів!
2. Сусідка шукала тримасну кішку.
3. Щасливих кішок як кіт наплакав.
4. Івашкова кмітливість.
5. Якою була “щаслива” кішка.
6. Удові – щастя, Івашкові – гроші.

Перед учнями можна поставити завдання написати творчий переказ: ввести в текст самостійно складений опис кішки. Ця робота передбачає не тільки відтворення тексту, але й творчість, що виявляється в доборі мовної форми висловлювання, що найповніше відтворює авторський задум. Оскільки метою вчителя-словесника є навчити школярів усвідомлено використовувати характерні для певного тексту слова й вирази, розвивати смак до точного майстерно вжитого автором слова, окремі найбільш образні слова письменника можна порадити учням записати на чернетці (оперативна пам'ять дозволяє запам'ятати їх надовго). Додатковим завданням є пояснити значенні вислову “як кіт наплакав” у контексті літературного твору, добрати синоніми до слів паскудний (капосний, вредний), ганяти (бігати, гасати).

Для роботи над майстерністю автора на рівні проблематики можна запропонувати учням 5 класу усний переказ фрагмента з оповідання М.Коцюбинського “Ялинка”. Переказуючи текст, важливо, щоб учні прагнули максимально зберегти авторський стиль. Хай на першому етапі у мовлення учнів увійдуть один – два авторських образи (у широкому розумінні цього слова). Потім їх буде більше. Але навіть при стислому переказі уривка головна думка автора буде передаватися учнями за допомогою майстерних письменницьких художніх прийомів. При цьому для вираження окремих думок учнів вони будуть просто необхідними. Досвід показує, що не варто учням пропонувати дослівно запам'ятовувати всі авторські вирази. Головне, щоб школярі переказували текст настільки точно, наскільки це необхідно, аби передати суть ситуації, душевний стан тощо. Наприклад, коли мова йде про майстерність змалювання Григором Тютюнником образу головного героя у повісті “Климко”, варто запропонувати учням переказати його життєвий шлях. Корируючи учнівські перекази, вчитель

повинен спрямовувати увагу учнів на продуманий добір мовленнєвих засобів відповідно до стилю оригіналу. У разі потреби увага звертається і на певні синтаксичні конструкції, до яких вдався письменник. Варіантом стислого письмового переказу може бути уривок, що починається словами: “Климко жив удвох з дядьком Кирилом, відколи осиротів. Жили вони в залізничному бараці при самісенських коліях. І коли мимо гуркотів важкий ешелон, барак теж ніби зривався з місця: двигтіли стіни, дрижала підлога, бряжчали шиби у вікнах, а барак мчав і мчав. Потім, коли ешелон даленів, гуркочучи тихіше й тихіше, барак знову зупинявся і стояв, як і раніш, і під вікнами в нього знову цвірінчали горобці” до слів: ”Він отак би й виріс серед уквітчаних тих ночей, якби не настали ночі інші, ночі без вогнів. Зостались лише звуки, ті, що завжди, але в пільмі вони спохмурніли, поглухшали і долинали наче з глибокого провалля”.

Така робота збагачує словниковий запас школярів, вчить логічно та зв’язно висловлюватися, виділяти у художньому тексті найбільш вагоме. Крім того, переказ вимагає максимального збереження стилю автора, тобто учні обов’язково звертатимуть увагу на своєрідність художнього мислення письменника, майстерність його в художньому відтворенні фактів дійсності.

VII. Надзвичайно розповсюдженою на уроках літератури є **форма усної відповіді на запитання вчителя**, при цьому важливо створити на уроці творчу атмосферу, грамотно сформулювати запитання та завдання з орієнтацією учнів на категорії майстерності письменника. Ці питання спрямовують дітей на самостійні роздуми над твором, на пошуки невідомого у відомому, допомагають їм на основі аналізу літературного тексту робити власні висновки щодо його художньої довершеності. Питання можуть стосуватися як майстерності розкриття всього художнього задуму автора, так і окремих структурних елементів твору. Наприклад, у процесі вивчення оповідання Є.Гуцала “Лось” учитель проводить евристичну бесіду за питаннями:

1. Чи сподобалось вам оповідання? Чим саме?
2. Який епізод твору захопив вас найбільше? Чому?
3. На які частини умовно можна поділити текст? Яка з них є найважливішою для розкриття авторського задуму?
4. Чи вдалося Є.Гуцало, на вашу думку, створити такий опис зовнішності хлопчиків та Шпичака, щоб читач зміг передбачити їхні вчинки? Доведіть.
5. Трагічна кінцівка оповідання “Лось” – це майстерне авторське розв’язання конфлікту чи письменницька помилка?

У старших класах під час аналізу роману У.Самчука “Марія”, доводячи майстерність автора, доречними будуть такі питання:

1. Як показав У.Самчук любов героїв до землі – визначальну рису українського національного характеру? (Порівняти з “Fata morgana” М.Коцюбинського та “Землею” О.Кобилянської).
2. Порівняйте образ Мартина Заруби з образами куркулів в інших творах українських письменників. Доведіть оригінальність і самотність У.Самчука.

3. Прокоментуйте слова з тексту: "...між вечорами, між темнотою чути розлите прокляття, яке плаває тут і запливає до кожного закутка". Який зміст вклав автор у ці слова? Що можна сказати про форму висловлення?
4. Доведіть, що у романі "Марія" порушено важливі, актуальні й на сьогодні питання?

Майстерність письменника можна досліджувати шляхом групового обміну запитаннями, коли урок проходить у формі конкурсу команд, що пропонують питання своїм суперникам. Наприклад, за творчістю О.Довженка:

1. Який фільм О.Довженка увійшов у десятку кращих фільмів світового кіно? ("Земля")
2. Мотиви яких творів Т.Шевченка майстерно використав О.Довженко у повісті "Україна в огні" ("Садок вишневий коло хати", "Та не однаково мені", "Минають дні, минають ночі")?
3. Назвати основні ознаки нового жанру, який утвердив О.Довженко в літературі? (Основні ознаки жанру кіноповісті – фрагментарність, монтажна композиція, лаконізм діалогів, динамізм сюжету, епічний принцип зображення життя, метафоричність, авторські відступи, яскраві пейзажні картини).
4. Виділити основні засоби художньої виразності у творах письменника? (О.Довженко є не тільки майстром жанру, але й чудовим знавцем психології. Для яскравості зображення він використовує різноманітні зорові образи – в пейзажах, портретах, авторських характеристиках персонажів тощо).

VIII. Практикують учителі і **відповіді на запитання анкети, завдання тестового типу**, що дають можливість провести індивідуальну роботу з учнями, перевірити розуміння ними текстового та теоретичного матеріалу, за короткий час провести письмове опитування всіх учнів класу, спонукати кожного інтенсивно думати. Ці різновиди роботи спрямовують, конкретизують попередні враження дитини про художній текст. Ця робота буде корисною та цікавою для вчителів та школярів за умови, що вчителем буде розроблено систему запитань анкет та тестів таким чином, щоб спрямувати думку учнів на творчі пошуки. Запитання анкет та тестів складаються на основі передбаченого шкільною програмою матеріалу, вивченого учнями за певний проміжок часу. Так, підсумовуючи знання учнів за твором "Микола Джеря" І.Нечуя-Левицького, можна запропонувати їм таке тестове завдання:

1. Яку художню деталь доречно і вміло використовує автор в описі першої розмови Миколи з Нимидорою:

- а) **чорні очі Миколи, які "виманили з неї усю ширу правду"**;
  - б) палкий погляд Нимидори;
  - в) сонячний промінь;
  - г) свій варіант.
2. Пояснити, з якою метою письменник вводить у художній твір дві схожі сцени: "Була неділя... Микола направив струни, повів смичком – і жалібна

пісня розляглася по хаті”; “Минув рік після того, як вербівці втекли з Вербівки. Була неділя... Микола грав на скрипці”:

а) щоб підкреслити вміння героя грати на скрипці;

б) щоб глибше розкрити почуття туги й безвиході Миколи, який і на сахарнях не почувався вільним;

в) щоб довести читачам, що героя завжди приваблювало все красиве.

3. І.С.Нечуй-Левицький працював над повістю “Микола Джеря”, все життя. Він скоротив описи оселі старого Джері, пожежі на току, берегів Чорного моря, пасіки Миколи. З якою метою? (З метою художнього вдосконалення твору)

4. О.Білецький, досліджуючи повість “Микола Джеря”, помітив, що її “побудову можна було б назвати музикальною, і дивно, що повість не привернула і досі уваги наших композиторів”. Прокоментуйте слова відомого критика. (О.Білецький підкреслював вдалу композицію повісті, гармонію поєднання частин твору в єдине художнє ціле під пером видатного майстра)

5. “Іван Левицький – се великий артист зору, се колосальне, всеобіймаюче око України. Те око обхапує не маси, не загальні контури, а одиниці, зате обхапує їх з незрівняною бистротою і точністю, вмє підхопити відразу їх характерні риси і передати нам з тою випуклістю і свіжістю красок, у якій бачать їх само”. Хто це так високо оцінив майстерність письменника? Прокоментуйте слова критика? (І.Франко звернув увагу на майстерність І.Нечуя-Левицького у створенні пластичних картин, які, перш за все, активно сприймаються зором читачів).

6. Пояснити ідейно-художнє значення епізоду з останнього розділу твору: “Микола шукав очима тієї старої гіллястої груші, з-під котрої він вперше побачив Нимидору... Груші вже не було й сліду. Микола ледве налапав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пеньок... Микола пригадав собі той пишний вечір, пригадав той дивний сон, що колись снився йому...” У чому виявляється майстерність письменника? (Письменник досить продумано розпочинає твір епізодом чарівного сну Миколи. Це відображення його прагнення до щастя, якого Микола не досяг у житті. В останньому розділі твору автори майстерно показує болісний спогад про ту чарівну жар-птицю, що не дала себе спіймати, і герой із сумом констатує: “Марно перегоріло й перетліло моє живоття, і тепер zostався тільки попіл...”).

Ставлячи за мету дослідження майстерності письменника, доцільно пропонувати учням у тестовому завданні кілька питань з вільно конструйованими відповіддями, що вимагають розгорнутих і аргументованих суджень. І хоча їх виконання вимагає багато часу, проте дає змогу учням продемонструвати вміння творчо мислити. Наприклад, можна запропонувати такі питання: Що об’єднує новели роману “Вершники” Ю.Яновського в єдине ціле? У повісті О.Кобилянської “Земля” понад 200 разів згадується слово-образ “земля”. Яка його художня функція? Чим саме Федько-халамидник з однойменного оповідання В.Винниченка викликає симпатію в читача? Працюючи над виконанням таких завдань, діти привчаються до свідомих розумових зусиль, глибше сприймають та краще запам’ятовують вивчене.

Анкети допоможуть учителю виявити, якою популярністю серед молодих читачів користується письменник, чому учні вважають автора майстром слова, як глибоко вони усвідомлюють його творчість чи окремий твір, які моменти під час аналізу твору (творів) виявляються їм складними чи незрозумілими. Наприклад:

1. Коли ви читаєте художній твір, на що, перш за все, звертаєте увагу?
2. Пояснити різницю між поняттями “майстерність”, “талант”, “обдарованість”?
3. Чи потрібно під час аналізу художнього твору вести розмову про майстерність письменника?
4. За яких умов письменника можна назвати майстром художнього слова?
5. Назвіть прізвища (псевдоніми) письменників, яких ви вважаєте справжніми майстрами?
6. На яких рівнях (тематичному, сюжетному, композиційному, мовному тощо) можна вести мову про майстерність письменника?
7. Яких письменників ви можете назвати майстрами в жанрі новели, оповідання, повісті, роману.
8. Яких авторів, на вашу думку, сучасні критики несправедливо зараховують до майстрів художнього слова?
9. Які видатні, на ваш погляд, письменники у сучасному літературознавстві несправедливо забуті?

IX. Допмагають викликати інтерес до творчості письменника, його творів, урізноманітнюють проведення уроків, сприяють активізації розумової діяльності учнів також *літературні ігри, вікторини, конкурси*. Але слід зауважити, що вчителю треба серйозно поставитися до цього виду роботи, аби навчальне заняття досягло поставленої мети, а не перетворилося лише на розвагу. Ігрові елементи потрібно дуже вміло вплітати в загальну канву уроку, так вписувати у його композицію, щоб урок не мав вигляду строкатого і проходив на єдиному психологічному рівні. Тому ігрові моменти найчастіше використовуються в кінці заняття або тоді, коли дітям потрібна розрядка. Важливо проводити тематичні ігрові уроки у тісному зв'язку навчального та ігрового матеріалу.

Так, підсумком роботи у 5 класі може стати гра «Відомі українські письменники» (на матеріалі лише тих творів, що вивчалися протягом одного навчального року) Завдання учнів – розгадати виділене слово (МАЙСТЕР). Це слово складається з 7 літер, які встановлюються шляхом виконання завдання. Треба вписати у 7 рядочків прізвища письменників. З кожного розгаданого рядочка треба взяти до ключового слова одну літеру і вписати її у ту клітинку, на яку вказує цифра:

перший рядок – автор твору, де героя майстерно змальовано другом і охоронцем природи (Л.Смілянський). Друга літера цього слова є першою для ключового);

другий рядок – видатний письменник, громадський діяч, літературознавець, фольклорист, що писав також твори для дітей (казки, оповідання) (І.Франко);

третій рядок – письменник, що працював за кордоном, виявив себе глибоким знавцем історії (Б.Лепкий);

четвертий рядок – автор творів, що демонструє читачам посилену увагу до внутрішнього світу персонажів (М.Коцюбинський);

п'ятий рядок – письменник, що виявив себе майстром портретної характеристики персонажів, автор оповідання про життя бідних селянських дітей (А.Тесленко);

шостий рядок – глибокий знавець дитячої психології, автор збірки “Намисто” (В.Винниченко);

сьомий рядок – письменник, що працював у літературі в кінці ХХ ст., добрий знавець народних звичаїв, автор оповідання про зустріч нового року у воєнні роки (Б.Харчук).

	1											
		2										
					3							
							4					
5												
						6						
		7										

Підсумовуючи роботу над повістю М.Коцюбинського “Тіні забутих предків”, можна запропонувати учням гру “М.Коцюбинський – визнаний майстер художнього слова”. У процесі гри клас ділиться на дві команди. Ведучий називає для команд по черзі питання, а команда відповідає. За правильну відповідь нараховується бал. Якщо відповідь неправильна, то питання залишається у грі, на нього може відповісти інша команда. За неправильну відповідь команда не позбавляється ходу, але бала не отримує. Після гри підбиваються підсумки, перемагає команда з більшою кількістю балів. Порядок гри можна змінити, питання ускладнити чи зробити їх легшими для відповіді учнів, враховуючи особливості класного колективу. Перший цикл питань буде стосуватися безпосередньо художнього тексту повісті. Наприклад:

1. Знайдіть і зачитайте уривки з твору, в яких майстерно розкриваються традиції і звичаї гуцулів. З якою метою автор використовував легенди, казки, повір'я?

2. Знайдіть і зачитайте пейзажні уривки з твору, на основі яких ви відчули подих гір, шум гірських річок, звучання трембіти?

3. За допомогою чого авторіві вдалося відтворити місцевий колорит? Наведіть приклади.

4. Що майстерно відтворює автор: зовнішню екзотику чи дух народу? Доведіть за допомогою художнього тексту.

5. Як у творі майстерно показано конфлікт краси і потворності?

Потім можна запропонувати учням визначити, з яких творів М. Коцюбинського подано цитати, наприклад:

1. “Їм обом жаль стало молодого деревця. Струнке, зелене, веселе, воно маяло гілочками, наче раділо гостям... Яким підійшов ближче, замахнувся сокирою і вдарив по стовбурові” (“Ялинка”).
2. “Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво...” (“Хо”).
3. “Признаюсь – заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як я на своїй скрізь і завжди стрічаю людину” (“Intermezzo”).
4. “Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...” (“Дорогою ціною”).
5. “Вилізу на копицю та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мене затрембітай... Може, почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває милий” (“Тіні забутих предків”).
6. “Не журіться, мамо! Не плачте! Адже ж Бог добрий, мамо! Бог допоможе вам одужати, допоможе вам хліб зібрати... Правда, мамо? (“Харитя”).

Х. Заглибитись в акт творення автором літературного тексту, показати складний процес визрівання творчого задуму письменника учням можна, проілюструвавши це шляхом *зіставлення різних редакцій твору*. На уроці варто подати школярам кілька варіантів тексту (чи його уривків), за умови, що вони існують, та запропонувати самостійно визначити характер змін, внесених автором, їх вплив на художню досконалість твору. Якщо учні недостатньо підготовлені до такої роботи, вчитель може шляхом бесіди допомогти їм у цьому. Зокрема він може вказати на авторські правки, що вдосконалили зміст та форму вираження думки. Або навпаки звернути увагу учнів на те, наскільки спотворює художній текст втручання цензури, коли мова іде про вимушені переробки письменниками власних творів під тиском реакційної критики. Матеріалом, що проілюструє слова вчителя, може бути творчість І.С. Нечуя-Левицького, який, з метою вдосконалення змісту художнього твору, не шкодував ні часу, ні сил. Так, працюючи над повістю “Микола Джеря”, автор, аби поглибити викривальну спрямованість твору, на конкретних фактах показати, скільки способів грабунку простолюду знайшли експлуататори, розширював деякі сцени: у першому варіанті письменник подає тільки коротку інформацію про влаштування бурлаків на роботу в Стеблеві, у наступному варіанті – подає нову сцену, в якій ідеться про умови праці на сахарні, нарешті, в останньому виданні ця сцена доповнюється описом праці та побуту заробітчан.

Невтомно працював над своїми творами і Ю. Яновський. Письменник щодо “Вершників” зазначав: “Я вклав у цей твір всі свої сили”. Розглядаючи композицію роману “Вершники”, важливо повідомити учням, що в автора було 9 варіантів послідовності новел. Композиція у письменника є могутнім фактором якнайповнішого розкриття характерів, тому вона була їм буквально вистраждана

на шляху до художньої довершеності. Але одна справа – зміни, які вносить до власного художнього твору автор, вдосконалюючи його, інша – переробка художнього тексту письменником під впливом обставин. Ясно, що зміни такого плану мають лише шкідливі наслідки. Так сталося з романом Ю.Яновського “Жива вода” (1947) - твором про звичайних рядових радянських переможців у війні, про відбудову зруйнованого війною господарства, трудовий героїзм жінок, волелюбний, працьовитий український народ. І хоча текстуально цей художній твір не вивчається у школі, учням не завадить знати, що його було жорстоко зганьблено офіційною критикою тих часів, звинувачено у “згущенні темних барв”, “спотворенні радянської дійсності”, “запереченні перетворюючої ролі соціалістичної свідомості та більшовицької ідейності” тощо. Невдовзі письменник змушений був не лише написати “покаянного” листа до “Літературної газети”, але й почати “враховувати зауваження” критиків і готувати нову редакцію твору. Побачила світ вона вже після смерті автора, у 1956 році, і мала назву “Мир”. У “новонародженому” творі важко було зрозуміти, де була “воля автора”, а де – волюнтаризм тодішніх редакторів. Учителю слід зауважити, що роман “Мир”, на думку сучасних літературознавців, не є одним з кращих творів автора (на відміну від романів “Вершники”, “Чотири шаблі”, “Майстер корабля”).

XI. Національна література має у своєму арсеналі багато прикладів творів різних майстрів слова спільної тематики. При цьому тематична схожість ніяк не заважає справжнім майстрам виявити творчу своєрідність. Відомо, що той самий сюжет у різних авторів несе неоднакове смислове навантаження, а подібні ситуації наповнені своїм, лише їм притаманним змістом, що реалізує авторський задум. Те саме стосується й схожих образів, які щоразу сприймаються по-різному і кожен має неповторний естетичний зміст. Працюючи над питанням майстерності письменника, цікавими можуть бути **порівняння, зіставлення творів на однакову тему**. Така робота є важливою й у суто літературознавчому аспекті – учні усвідомлять безперервність, змінюваність, цілісність історико-літературного процесу. Зокрема, вивчаючи “Землю” О.Кобилянської, не можна не звернути увагу на особливості розв’язання вічної проблеми української літератури - людина – земля у творах І.Нечуя-Левицького “Кайдашева сім’я”, Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, І.Карпенка-Карого “Хазяїн”, М.Коцюбинського “Fata morgana”. При цьому вчителю не важко буде наочно продемонструвати учням особливості творчої манери кожного письменника, своєрідність їх у трактуванні життєвих явищ, виборі засобів малювання. Виявляючи спільне і відмінне у творах кількох (двох або більше) авторів на однакову тему, важливо наголосити на особливостях майстерності кожного з них.

Учням старших класів варто порадити завдання «впізнати» митців за окремими уривками тексту, аргументувати свої спостереження. Зокрема, можна прочитати учням на уроці невеличкі уривки з народної балади “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці”, повісті О.Кобилянської “В неділю рано зілля копала” і роману у віршах Л. Костенко “Маруся Чурай” та запропонувати визначити авторів творів, обґрунтовуючи свої відповіді.

12. Можна пропонувати учням виконати у класі чи дома **письмові роботи різної тематики** (твори-спостереження, твори-описи, етюди, нариси, твори у вигляді листа, твори за поданим початком, кінцем, афоризмом тощо). Розвиваючи мову учнів, творчі роботи допомагають розвивати мислення, спостережливість, нагромаджують запас уявлень і понять, збагачують загальний життєвий досвід школярів, розвивають здібності критично оцінювати навколишню дійсність, виробляти вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, класифікувати, виділяти суттєве, головне, робити відповідні висновки. Навчити учнів писати твори означає не тільки виробити в них здатність викладати на письмі думки з приводу майстерності письменника, але й навчити бачити, сприймати, відчувати й аналізувати художній твір. Для вчителя при цьому важливо домогтися від учнів живого висловлення думки, а не укладання її в певні штампи. Письменник у художньому творі виражає себе сформованою людською особистістю. Письмовий твір учня, навпаки, є тільки засобом формування особистості, розвитку в ній авторських умінь. На відміну від тренувальних вправ для творчих робіт не дається готового матеріалу. Завдання мають різний зміст, але об'єднує їх одне – творчість. Такі завдання можуть формулюватися: придумати, скласти, висловити своє враження тощо. Вибір теми письмового твору обумовлено тематикою, метою заняття. Якщо, наприклад, мета уроку - проаналізувати майстерність письменників (письменника) у змалюванні картин природи (пейзажів), то логічно буде запропонувати учням написати пейзажний етюд. Характерними особливостями його є коротка форма, опис безпосереднього враження від картин природи з висловленням власних почуттів, образність мови. Практика доводить, що стимулом для творчості учнів є не тільки сама тема письмової роботи, але й форма її вираження. Поетична, емоційна фраза, сформульована як тема твору, краще сприймається учнями, наприклад: “По садах пустинних їде гордовито осінь жовтокоса...”, “Як колише вітер струни павутинь...”, “Все збудилось од сну, зустрічає весну”, “Заспівав би я про зиму” тощо.

Перш ніж писати етюд, можна запропонувати невеличкі завдання для учнів. Нариклад, до пейзажного етюду з теми «Дзвонить щедра осінь» можна підготувати ряд поетичних виразів:

Вся земля неначе в сні,
Пахнуть трави і тумани, -
Осінь їде на коні,
не спіткнися, кінь багряний!
(В.Сосюра, «Вся земля неначе в сні...»).

Важкі вітри не випили роси,
Черлені трави бродять буйним соком,
І вдалині під обрієм високим
Лугів осінніх теплі голоси.
(А.Малишко, «Важкі вітри не випили роси...»).

Танцює вітер кучерявий,

зоря на обрії згаса.
Багряний лист, пожовклі трави –
мелодій осені краса.

(В.Сосюра, «Танцює вітер кучерявий»).

Можна порадити школярам придумати до теми кілька речень з вживанням образних висловів (епітетів, порівнянь, метафор тощо), наприклад: «Діамантами світилася нива, річка почервоніла, як сором'язлива дівчина, і промені сонця швидко ковзали по просторому полі пшениці», «Горді красені дерева, розламавши розкриллями кришталеву вечірню просинь, підносять вгору золотаві крони» тощо.

З тією метою, щоб викликати у школярів безпосередність сприйняття природи, пробудити їх уявлення і почуття, вчителю можна організувати екскурсію в природу або запропонувати учням самостійно організувати спостереження в лісі. Обов'язково рекомендується школярам звернутися до художніх творів, де майстри художнього слова виявили своє розуміння і бачення краси природи. За зразок можна взяти художні пейзажі Б.Грінченка, І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М.Коцюбинського, Г.Косинки, Є.Гуцала, Г.Тютюнника та інших. Потрібно привчати учнів до того, щоб і їхній пейзаж мав чітку композицію, оригінальні образи, художні деталі. І хоча зрозуміло, що учнівські твори не зможуть досягти вершин національної класичної літератури, і таких завдань не ставить учитель, але орієнтуватися на них варто. Зокрема, учням можна взяти за взірець, працюючи над етюдом «Ліс узимку», пейзажну замальовку О.Кобилянської:

«Глибока зима.

Лісом неспокійно. Зелені віти, обтяжені снігом, вгиналися нижче до землі, як і іншою порою, і вітер, що над ними буяє і з трудністю між них тиснеться, доводить їх до живішого руху. Вони опираються йому, та годі цілком опертися. Він садить між них з чимраз більшою силою і остаточно підіймається за недовгий час лісом ніби шум-стогін. Розколихалася завірюха.

Вітер змагається чимраз сильніше, збиває сніжини з дерев, колише хоч би і найвищими коронами до розгону, гуде лиховісно, а в повітрі розходиться широкий крилатий шум всього соснового лісу...

Страшно тепер в лісі і глухо. І хоч се не північна година, а з вовком можна все-таки в таких ночах стрінутися...» («В неділю рано зілля копала»).

Дослідити елементи письменницької майстерності учням допоможуть твори-спостереження, в яких пропонується проаналізувати особливості стилю видатних письменників. Учитель може сам дібрати уривки з художніх творів певного автора, де яскраво виявляється його майстерність, та запропонувати учням уважно їх прослухати (проаналізувати усно). Завдання школярів - спробувати відтворити манеру письма майстра у своїх творах. Якщо це завдання виявиться надто складним, то написати свої твори, використовуючи окремі авторські образні вирази. Наприклад, старшокласникам можна запропонувати написати твір-мініатюру про природу у творчій манері Г.Косинки, взявши до уваги пейзажні уривки з його малої прози. Зокрема: «Сонце, сонце... Білосніжні хмаринки, як пір'я, легенько пливуть краями неба і, здається, вартують красу-

сонце, що соромливо кидає на білий мармур золоті поцілунки...» («Під брамою собору»), «Була глупа ніч. Зорі надулися – такі повні-повні, а місяць червоним півколом – на вітер – обведений, і все дворище аж ген-ген далеко на полях заюжилося снігом» («Політика»), “Знаєте, літом дикі качки вже спаровані й не грають табунами, як весною, на залізній гриві Дніпра... О ні, густий, сивий верболіз ховає гнізда качині далеко-далеко від людського ока, й ми, молоді анархісти, коли купалися, не бачили срібних крил качиних... А це – краса!

Ми слухали журливу сагу Дніпра, який полоскав наші ноги і плакав на білому піску: припаде, мов до грудей, до берега, задзвонить, і на камінцях бринять старечі сльози...

Дивувались: «Чудний Дніпро!»

А він засинів, напнувся до сонця й покотив золотою отарою в синє небо якусь дивну молитву; видзвонював її на камінцях, пестив хвилями, а далі поцілувався з вітром, злився над далеким бором із клаптями білих хмар і поплив залізний, як кована небесна дорога» («Анархісти»).

Після того, як словесник перевірить виконання завдань, варто організувати взаємооцінку учнями творчих робіт. Це розвиває в них толерантне ставлення до думки інших, сприяє розвитку об’єктивності, критичності на незалежності мислення.

ХІІІ. Підвищення ефективності уроків літератури повинно йти в напрямі розвитку *самостійного сприйняття учнями художнього твору*. Активна позиція у процесі вивчення літератури допоможе школярам заглибитися у світ думок і почуттів письменника, повніше збагнути ідейно-художній зміст твору, відчутти його красу і своєрідність. А досягти цього найкраще шляхом організації творчого пошуку. “Самостійна робота сприяє виробленню навичок аналізу художнього твору, оцінки мистецьких явищ, розвиває інтерес до літератури” [129, с. 189]. Самостійна робота включає різні види роботи. Серед них важливе місце належить ознайомленню учнів з літературознавчими дослідженнями, де увага критиків акцентується на моментах творчої своєрідності автора. Наприклад, вивчаючи майстерність М.Хвильового, можна порадити учням звернутися до таких джерел:

1. Агеєва В. Микола Хвильовий // Микола Хвильовий. Новели, оповідання... – К.: Наук. думка, 1995. – С.5-30.

2. Жулинський М. Талант, що прагнув до зір // Микола Хвильовий. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1991.

3. Кузнецов Ю. Імпресіонізм в українській прозі к.ХІХ – поч.ХХ ст. – К.: Зодіак – ЕКО, 1995.

4. Шерех Ю. Хвильовий без політики // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: У 3 т. - Харків: Фоліо, 1998.- Т. 1.- С.57 – 68.

Аналізуючи майстерність Олеса Гончара на прикладі роману “Собор”, варто порекомендувати школярам ознайомитися з такою критичною літературою:

1. Гончар О. Чим живемо, чим житимемо // Слово і час. – 1992. - №3.

2. Гончар О. “Душа й природа в злагоді своїй забезпечать надійність життя”: Із записів на окремих аркушах // Слово і час. – 1996. - № 4 – 5.

3. Вервес Г. Роман-застереження “Собор” // Слово і час. – 1990. - №4.
4. Коваль В. “Собор” і навколо собору. – К., 1989.
5. Погрібний А. Олесь Гончар. Нарис творчості. – К., 1987.
6. Слово про Олесь Гончара: Нариси, листи, есе, дослідження. – К., 1988.

Літературна критика під час аналізу художнього твору виступає у ролі поради, без неї складний і захоплюючий процес творення словесних образних картин життя може залишитися не розкритим до кінця.

Самостійний аналіз художніх творів, що не вивчаються за програмою для обов'язкового читання, самостійний добір учнями прикладів з тексту, що ілюструють вияв майстерності письменника, є також різновидами самостійної роботи учнів над категоріями майстерності письменника. Наприклад, говорячи про майстра художньої прози М.Хвильового, можна поради учням прочитати самостійно одну з найхарактерніших його новел «Арабески», у якій яскраво виразився бунт письменника проти форми і проти логіки, що було характерним для імпресіонізму. Головний герой твору – фантазія, уява письменника, в якій виникають, швидко змінюючись, асоціативні образи. Сподіватися, що старшокласники зможуть повністю усвідомити глибинний зміст твору, проаналізувати складну форму імпресіоністичного полотна майстра, не варто. Досить буде того, щоб увага учнів концентрувалася на окремих елементах авторської майстерності, скажімо, образах нюхових, зорових, слухових, що допомагають розкрити ідейний задум новели. Наприклад, запах слова, який намагається вловити оповідач «Арабесок» і передати Марії – один із центральних в його уяві. Такі функції виконує слово “пахнуть”: **Місто дихає бензолом. Романтика пахне духмяно. Пахне горизонтом. Радісна Марія пахне юністю. Хустка Марії пахне конвалією. Навкруг Мари – божественний запах. Стара літературна традиція має запах тобілевичо-старицьких бур'янів** тощо. Кольористика твору також є дуже своєрідною: найчастіше вживається у творі голубий і синій кольори: **синьо блуза ніч, голубі метелики уяви, голуба хуртовина, голуба Савойя, юнка з голубими прозорими віями, голубе крило ночі, “Сині етюди”, голуба поема, легко-синя даль минулого, сині краї біля моря, синє вечірнє місто, синій город** тощо. Таким чином, “Арабески” своєю холодністю в барвах говорять читачеві про високе, вічне, далеке, недосяжне і невловиме, як небо. Крім того, новела є яскравим багатоголосним полотном. У творі є цілі пейзажі, що ніби звучать: “І сьогодні море казиться, і казяться піщані береги в хуртовині камінців, але це останній шквал. Даль жене табуни: вал, вали і гребінь хвиль розкидають бісер. Сходить сонце. І одинокий рибачкий посьолок зустрічає його золотих вершників тишею”. Під час уважного читання можна помітити ще багато слухових образів: **хрумтіння жемчугу уяви, шум ділового будня, муркотіння кішечки, муркотіння моря на камінцях** тощо.

Загалом новела “Арабески”, попри свою безсюжетність та алогічність, дозволяє читачеві наблизитися до розуміння письменницького феномену визнаного майстра художнього слова М.Хвильового.

Самостійний письмовий аналіз окремих епізодів твору є також плідною формою роботи над елементами майстерності письменника. Зокрема, у романі

“Собор” О.Гончара для такої роботи можна обрати дуже показовий з погляду майстерності автора на рівні мовних засобів уривок: “Опівночі, коли промчить, прошурхоче велосипедами нічна зміна у бік заводів, і, зморена денними клопотами, Зачіплянка нарешті поринає в сон, і висне над нею з просторів неба місяць зеленорогий, собор стоїть над селищами в задумі один серед тиші, серед світлої акацієвої ночі, що більше навіть не на ніч схожа, а на якусь, сказати б, античність. Вона тут незвичайна, ця античність, вона мовби зачаклована видом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів, його співучих ліній. Для неї, зачасної в бажанні розгадати дивні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, пісне співами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...”

XIV. Окремої уваги, на нашу думку, заслуговують і такі форми роботи, як *учнівські виступи і реферати*, за допомогою яких поглиблюються теоретичні знання з предмета, краще осмислюється навчальний матеріал, зосереджується увага на найважливіших питаннях курсу, набувається додаткова наукова і пізнавальна інформація про майстерність авторів, відкриваються нові аспекти проблеми. Звичайно, учні повинні вміти виконувати таку роботу, планувати всі її етапи: організаційний, пошуковий, заключний. Важливо, щоб матеріал, що обрав учень предметом своєї уваги, доповнював, розширював ті факти, що повідомив про письменника на уроці вчитель. Реферати можуть сприяти розширенню уявлень учнів про митців слова, визначення їх внеску у розвиток вітчизняної та світової літератур. Наприклад, говорячи про майстерність митців слова, можна запропонувати учням такі теми рефератів і виступів: “Засоби образності і виразності мови художньої літератури (на матеріалі художніх текстів Панаса Мирного, В.Стефаника чи М.Коцюбинського)”, “Тема голодомору в творах українських письменників поч. ХХ ст.”, “Особливості розкриття ментальності українського народу на сторінках художньої літератури”, “Еволюція у змалюванні образу землі (на матеріалі художніх творів к. ХІХ - поч. ХХ ст.)”, “Слово – моя ти єдина зброя..” (про місце письменника у сучасному суспільстві)”. Відповідно до мети уроку слід чітко сформулювати учням завдання, порадити їм літературу для опрацювання, пояснити основні вимоги до написання виступу реферату: чіткість, лаконізм, наочність тощо. Та головним при цьому, безумовно, залишається зміст повідомлення. Наприклад, у 10-11 класах можна запропонувати реферат “Слово про майстра (Спогади про Григорія Косинку). Останнім часом про цього письменника надруковано велику кількість критичних статей, літературознавчих розробок, монографій. Але найкращою на сьогодні є, мабуть, книга Григорій Косинка. Гармонія. Оповідання. Публіцистика. Спогади про Григорія Косинку. - К.: Дніпро, 1988. – 604 с., що містить не тільки художні твори видатного автора, “Автобіографію”, але й змістовну передмову Г.Штоня “З когорти майстрів” та цінні спогади його матері, дружини, друзів, знайомих, товаришів, серед яких багато відомих діячів культури: М.Рильський, М.Стельмах, В.Сосюра, Ю.Смолич, П.Панч, Б.Антоненко-Давидович та інші. Саме цю книгу варто порадити учням, що

будуть працювати над темою реферату. Школярів треба націлити на те, що зазначена вище книга є цікавою для усвідомлення творчого феномену Г.Косинки. Але реферат має обмежений обсяг, тому варто звертати увагу старшокласників, перш за все, на ті моменти, де авторитетні критики намагаються виділити у творчості письменника найістотніше, найхарактерніше, найсуттєвіше, що дозволяє назвати автора майстром. Наприклад, до реферату варто залучити слова Івана Виргана, який захоплено писав: “Перечитуєш оце щойно перевидані – нарешті! – вибрані твори Григорія Косинки й не можеш відірватися. Кращі його оповідання – “Мати”, “За воротьми”, “Політика”, “Циркуль”, “Змовини” й інші – це неоціненний вклад у скарбницю найбільших здобутків нашого українського письменства”. Максим Рильський називає Г.Косинку “майстром прямої мови героїв, майстром виразного діалога”, відмічає, що “Тонкий психолог, Косинка, любить і вміє показувати, як зароджується і кристалізується в людській душі класова, соціальна свідомість, він взагалі майстерно, користуючись різними засобами, зокрема мовними характеристиками, показує душевний світ своїх героїв”. В.Сосюра вважає, говорячи про письменника, що “Якби він живий був, він став би нашим Тургенєвим у прозі, бо як і Тургенєв, він був поетом у прозі”. Варто залучити до реферату також і оцінку творчості Г.Косинки М.Стельмаха, який писав: “Григорій Косинка – талант щедрий і самобутній... Хто прочитав твори Косинки, ніколи не забуде образ матері й кулеметника Сеньки, що пролетів сонячною курявою в шалі битви, не забуде незаможника Мусія Швачки чи маленького хлопчентя, що йде на панські буряки, бо образи ці вихоплені з глибин життя, а малювались пристрасним пензлем художника, який ніколи не злегковажив “прохідним” словом”. Таким чином, грамотно використавши критичний матеріал для реферату, учні будуть мати нагоду наочно переконатися у тому, що слава Г.Косинки як майстра художнього слова була цілком заслуженою.

Отже, враховуючи вищезазначене, можна підсумувати:

1. Майстерність письменника – це міра художності, оригінальності, неповторності його творів.

2. У кожного митця своє образне бачення світу. Художня манера письменника є глибоко індивідуальною, тому до кожного автора в процесі вивчення його творчості має бути здійснено свій підхід.

3. Сформулювати формулу самобутності кожного митця, виділити у нього індивідуальні риси майстерності на уроках літератури учні зможуть тільки за умови встановлення ними зв'язку між художнім задумом автора, ідейним змістом з сюжетно-композиційною, а також родовою, жанровою, образною словесними формами.

4. У процесі характеристики категорій майстерності митця виділяються найважливіші особливості не лише змісту твору, але й своєрідності форми художнього зображення. Увага зосереджується на новизні теми, сміливостях постановки у творі проблем, їх актуальності, сюжетно-композиційній своєрідності твору, пошуках художнього втілення позасюжетних елементів, прийомах творення образів-персонажів, неповторності людських характерів; своєрідності засобів типізації та індивідуалізації, а також мальовничості та

експресивності відтворення концепції світу автором, формально-стилістичних особливостях його мови, стилі розповіді тощо.

5. Ґрунтовний аналіз творчості митців вимагає від учнів необхідної теоретичної основи, на базі якої ведуться практичні спостереження над текстами художніх творів, певного практичного досвіду, умінь і навичок, а тому говорити з учнями про майстерність митця в широкому розумінні слова, про своєрідність його творчого бачення можна лише у старших класах.

6. Ознайомлення учнів з майстерністю митців сприяє розвитку мовлення дітей. Вони бачать потенційні можливості слова у вираженні думки, його багатозначність, що виявляється безпосередньо в авторському контексті, адже у творах наших письменників на повну силу розкрилися багатючі, невичерпні можливості української мови, її краса і сила, її ємність, гнучкість, барвистість та музикальність, лексико-фразеологічні особливості.

7. Усвідомити майстерність художнього зображення – значить проникнути в лабораторію його творця, поглянути на твір уважніше, заглибитись у нього. Подібна робота має великий виховний вплив на школярів. Висока вимогливість видатних художників слова до самих себе, постійні пошуки ними найдосконаліших засобів, найточніших за змістом слів, які б дали можливість переконливо відобразити життя – приклад невтомної праці, високої відповідальності перед народом.

8. Аналіз повинен здійснюватись у такий спосіб, щоб інтерес учнів до художнього твору постійно підтримувався. Важливо роботу на уроці спланувати таким чином, щоб розумно поєдналися репродуктивна і пошукова форми діяльності дітей, запроваджувати такі види робіт, які розраховані і на індивідуальне, і на колективне виконання.

9. Підвищення ефективності уроків літератури повинно йти в напрямі розвитку самостійного сприйняття учнями художнього твору. А досягти цього найкраще шляхом організації творчого пошуку, який дасть можливість самим учням проаналізувати життєві реалії, покладені в основу твору, осмислити позицію літературних персонажів, відчутти красу і своєрідність художнього твору. Самостійна робота сприяє виробленню навичок аналізу художнього твору, оцінки мистецьких явищ, розвиває інтерес до літератури.

10. Аналіз художнього твору передбачає використання різних форм і методів, врахування вікових особливостей учнів. Лише за цієї умови можна найповніше вплинути на розум та емоції учнів, пробудити інтерес до літератури як мистецького явища.

11. Серед найважливіших видів роботи, що широко використовуються вчителями-словесниками в процесі аналізу майстерності письменника, можна виділити такі: розповідь учителя про художні достоїнства твору; практичні спостереження над текстами художніх творів; повторне перечитування найяскравіших уривків, які дають можливість осмислити майстерність митця; письмовий і усний переказ, близький до тексту; словникова робота; відповіді на запитання; завдання звичайного тестового типу, ігрового характеру; відповіді на запитання анкети; стилістичний експеримент; зіставлення різних редакцій твору;

зіставлення творів спільної тематики; різні види письмових творчих робіт; учнівські виступи; реферати.

Контрольні питання до Розділу I

1. Поняття про майстерність письменника як основа естетичного аналізу художнього твору.
2. Зміст і форма художнього зображення як формула авторської самобутності.
3. Основні види роботи, що дозволяють сформувати у школярів поняття про художню довершеність твору у закладах середньої освіти.
4. Інтерактивне навчання у сучасному педагогічному дискурсі.
5. Активна позиція школярів у процесі навчання.
6. Переваги інтерактивного навчання (порівняння з традиційним навчанням).
7. Аналіз соціально-психологічних досліджень щодо засвоєння школярами навчального матеріалу.
8. Рефлексія як заключний етап навчання.
9. Психологічна підготовка учителя й учнів до сучасного уроку.
10. Актуалізація опорних знань учнів та мотивація їх навчальної діяльності.
11. Завдання ігрового характеру у старших класах (особливості).
12. Вікові особливості учнів (специфіка засвоєння навчального матеріалу)
13. Характеристика методів «дискусія», «дискусія у стилі телевізійного шоу», «займи позицію».
14. Творчі роботи учнів у процесі закріплення знань.
15. Сучасні прийоми і методи засвоєння нових знань.
16. Характеристика методів «акваріум» і «дебати».
17. Методи і прийоми узагальнення знань, організації рефлексії.
18. Характеристика методів «відгадай», і «дерево рішень».
19. Характеристика методів «карусель», «безперервна шкала думок», «одна хвилина».
20. Художня лабораторія митця.
21. Самостійна робота учнів як форма творчої самореалізації.
22. Виховний вплив художньої літератури.

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ПИСЬМЕННОЦЬКА МАЙСТЕРНІСТЬ» КРІЗЬ ВИМІРИ ЗМІСТУ І ФОРМИ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

З метою ознайомлення вчителів із станом вивчення на уроках української літератури поняття “майстерність письменника” було проведено анкетування школярів. Щоб виявити вміння і навички аналізу художніх творів письменників під кутом зору зазначеної проблеми та рівень розуміння учнями окремих базових понять, в анкеті серед питань були такі:

1. У чому виявляється майстерність письменника?
2. Чи істотно впливає рівень письменницької майстерності на ваш вибір творів для читання?

Аналіз відповідей учнів показав, що ряд школярів правильно розуміють найхарактерніші ознаки майстерності літературних творів. Звернемося безпосередньо до висловлювань старшокласників:

Дмитро В.: “Майстерність письменника – це його вміння донести до читача, до його душі те, що хвилює самого автора. Якщо люди, читаючи художній твір, вболівають разом з письменником, перечитуючи окремі місця твору або цілий твір, то письменник і є справжнім майстром слова”.

Олена У.: “Майстерність – це вміння автора написати свій твір у такий спосіб, щоб він був зрозумілим, легко сприймався всіма, навіть не зовсім підготовленими читачами... Одне із завдань письменника-майстра – зацікавити читача не лише подіями (сюжетом), але й тим, як ці події змальовуються...”

Наталія С.: “Майстерність письменника – це прояв його таланту як художника слова, свідчення геніальності митця, досконале володіння словом. Майстер – це не ремісник, особливо, якщо мова йде про літературу. Майстер – це насамперед людина творча, непересічна. Він здатний піднятися над буденністю, не зрікаючись її. Майстерність письменника безпосередньо розкривається у його творах. Тому, аналізуючи художні твори на уроках літератури в школі, не можна оминати питання майстерності їх авторів”.

Ірина С.: “Який зміст я вкладаю у термін “майстерність письменника”? Найважливіше – його вміння виразити такі думки чи настрої і у такій художній формі, щоб вони у своїй єдності зачепили найтонші і найглибші струни у душі читача, сповнили його серце мукою насолоди...”

Юлія Ф.: “Майстерність – це талант людини, який вона змогла у собі виявити і направити у потрібному напрямку”.

Оксана М.: “На мій погляд, майстерність – це вміння, але не просто вміння-ремесло, а щось досконале, довершене, те, за допомогою чого створюються унікальні речі, неповторні та єдині в світі. Письменницька майстерність – сукупність, комплекс засобів і прийомів, за допомогою яких письменник створює шедевр, що зачіпає читача, захоплює його. Твори майстра хочеться читати знову і знову. Завдання справжнього письменника примусити читача бути співучасником подій, жити і діяти разом з героями, робити “вибір” разом з ними...”

У майстерності письменника учні вбачають також неповторність його творчого таланту, своєрідність бачення ним світу.

Олена С.: “Майстерність письменника – це і прийоми, які індивідуалізують його стиль, виділяють його з решти інших. Для мене авторська майстерність виявляється у тому, яке враження твір справив на мене, чи торкнувся він серця і душі”.

Більшість учнів розглядають поняття “майстерність письменника” як категорію естетичну:

Вікторія Т.: “Я умовно поділяю поняття майстерності на дві частини. Перша – чисто “технічна”. Під нею я розумію вміння письменника користуватися художніми засобами для створення художнього тексту (сюжетно-композиційні особливості, яскраві мовні звороти тощо). Друга частина поняття – “естетична” (талант автора у передачі через слово власної “душі” читачеві)”.

Микола Х.: “До майстерності письменника ми “зараховуємо” і естетичну вартість тих проблем, що покладені автором в основу твору, вміння письменника їх виразити”.

Значна частина учнів відзначила, що в категорію “майстерність письменника” вкладається не вузьке коло понять. Ознаки майстерності митця, на їх думку, не можна визначити перерахуванням кількох найважливіших рис, які характерні для його творів.

Ігор М.: “ Поняття “майстерність” письменника не є монолітним і однозначним”.

Олександра К.: “Кожен художник слова має свої прийоми творчої манери, що обумовлені насамперед суб’єктивними причинами. Тому мені здається неможливим звести все до якоїсь схеми, до певного єдиного універсального ключа, що відчиняє двері письменницької майстерності”.

Юлія М.: “Дати повне тлумачення поняттю майстерності письменника виявляється дуже непросто. Я вважаю, що не можна говорити про майстерність письменника загалом, треба виділяти ті сфери, де він по-справжньому найповніше реалізувався. Наприклад, можна характеризувати Марка Вовчка як майстра народного оповідання, В.Стефаніка – майстра новели, М.Коцюбинського – майстра психологічного аналізу тощо”.

Віктор С.: “Говорячи про майстерність письменника, варто відзначити, що конкретні сфери її вияву – майстерність у створенні образів, пейзажів, сюжетних колізій тощо”.

Відповідаючи на питання, чи майстерність письменника істотно впливає на вибір учнями книг для читання, анкетовані давали неоднозначні відповіді. З одного боку, вони визнавали вміння митця зацікавити читача своєю книгою, наприклад:

Ольга М.: “Чим талановитіше написаний твір, тим він більше приваблює читачів”.

Сергій П.: “Гарно написана книжка завжди читається з інтересом”.

Поряд з правильними відповідями учнів в анкетах трапляються і такі, що підтверджують недостатність сформованості у школярів умінь і навичок

аналізувати твори під кутом майстерності художнього зображення митцями дійсності. Наприклад:

Оксана Г.: “Майстром я вважаю того письменника, який основну увагу у творі звертає на емоції, а не думки. Головне для письменника – вразити читача. При цьому не так важливо навіть про що пише автор, який сюжет обирає, яку проблематику. Головне – настрої”.

Олександр А.: “Говорити про майстерність автора варто тоді, коли у творі все зрозуміло будь-якому читачеві, незалежно від його освіти, характеру тощо. Якщо письменник - майстер, то він повинен догодити всім його читачам”.

Микола Ч.: “Я не люблю читати художні твори, якщо наявний “важкий стиль”, тобто багато описів природи, великі речення, безліч дійових осіб і т. п. Справжній майстер художнього слова повинен прагнути більше уваги звертати на інтригу, сюжет, щоб читачеві під час читання не хотілося спати. Все це я вважаю основним”.

Для отримання вихідних даних, що характеризують рівень оволодіння учнями системою знань, необхідних для успішного засвоєння поняття “майстерність письменника”, в ході констатуючого зрізу було також запропоновано учням виконати ряд завдань. А саме:

5 клас

1. Яку роль виконує пейзаж у художньому творі?
2. Доведіть на прикладах оповідання М.Коцюбинського “Ялинка” та уривка з казки “Хо” “Ранок у лісі”, що автор вміло використовує пейзажні замальовки для висвітлення внутрішніх переживань персонажів.
3. Які засоби увиразнення художнього тексту використовує письменник в уривку з оповідання “Ялинка”: “Повівав холодний вітерець. З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари... На обидва боки від дороги, скільки кинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою”?

6 клас

1. Які портретні деталі використовує Марко Вовчок у процесі створення образу головної героїні (на матеріалі оповідання “Горпина”)?
3. Яка роль у художньому творі належить портрету персонажа? Підкресліть із запропонованих відповідей ту, яку ви вважаєте найбільше правильною.

Портрет у змалюванні персонажа твору є:

- а) важливим;
- б) необхідним;
- в) другорядним;
- г) непотрібним художнім прийомом.

Проілюструйте свою думку прикладами з художніх творів, з якими ви знайомилися раніше.

7 клас

1. З якою метою письменники вводять у контекст художнього твору мовні художні засоби?

2. Наведіть приклади художніх засобів мови, які використав у творі “Гуси-лебеді летять” М.Стельмах? Наскільки вміло зроблено це письменником?

3. Які письменники в українській літературі, на вашу думку, найбільш повно використовують зображально-виражальну роль мовних художніх засобів? Наведіть приклади.

8 клас

1. Розкрити зміст поняття художній образ.
2. Покажіть художню майстерність письменника у творенні алегоричних образів (на матеріалі вивчених байок П.Гулака-Артемовського, Є.Гребінки чи Л.Глібова). У чому виявляється самотність кожного з авторів?
3. За допомогою яких художніх засобів малює поетичний образ Роксолани П.Загребельний (на матеріалі уривка з твору “Роксолана”)?

9 клас

1. Розкрийте зміст понять “тема”, “проблема”, “ідея” художнього твору?
2. Як художньо виражено просвітительські ідеї у повісті Г.Квітки-Основ'яненка “Маруся”?
3. У чому полягає художня майстерність створення образів-персонажів у повісті Марка Вовчка “Інститутка”?

10 клас

1. Як ви розумієте поняття типовість та індивідуалізація персонажів?
2. Схарактеризуйте майстерність Панаса Мирного у змалюванні образів-персонажів (на матеріалі вивчених творів).
3. Покажіть, що І.Нечуй-Левицький – майстер створення комічних характерів (на матеріалі повісті “Кайдашева сім'я”).

11 клас

1. Який зміст ви вкладаєте в поняття “стиль письменника”?
2. Що таке “традиція” і “новаторство”?
3. В чому виявляється своєрідність творчого “почерку” Остапа Вишні (на матеріалі вивчених творів)?
4. Яких майстрів психологічного пейзажу в українській літературі ви знаєте? Наведіть приклади з художніх творів.

Анкетування засвідчило різний рівень розуміння категорій письменницької майстерності в контрольних класах. Якісний аналіз відповідей учнів дав можливість виділити такі його рівні:

1 рівень – *високий* – учні виявляють не лише знання теоретико-літературних закономірностей, на основі яких виявляється майстерність письменника, але й уміння застосовувати набуті знання на практиці, розглядати значення і функціональну роль окремих слів у загальному контексті твору, роль прийомів художнього зображення в реалізації загальних задумів митця. Це переважно учні з добре розвиненою відтворюючою і творчою уявою, що усвідомлюють художній твір з естетичних позицій, аналізують його в органічній єдності змісту й художньої форми. Для них характерне повне підпорядкування образних процесів глибокому аналізу тексту. Наприклад, розкриваючи зміст

теоретико-літературних понять “стиль”, “новаторство” і “традиція”, Наталія П. зазначила: “Стиль письменника – це те, що виражає індивідуальність його думок і почуттів, майстерність у розкритті головних проблем твору, змалюванні образів. Це поняття є об’ємним, до нього входять і особливості композиції, сюжету, своєрідність мовлення автора. Говорити про майстерність письменника варто, спираючись на поняття його стилю.

Традиція – це передавання художнього досвіду від одного покоління письменників до іншого. Літературні традиції бувають різними за характером: недовго існуючими, швидко змінюваними або, навпаки, такими, що розвиваються протягом століть, удосконалюючись. Справжній талановитий майстер художнього слова є обов’язково носієм певної літературної традиції, культурного надбання нації.

Новаторство викликає зміни у літературних традиціях. Це пошук письменником нових шляхів. Новаторство під силу лише майстрам, що глибоко відчують вимоги доби, можуть наперед спрогнозувати хід її розвитку, сміливо кидають виклик майбутньому. Новаторство не можливе без традиції”.

Учениця 7 класу Вікторія Г., відповідаючи на питання про майстерність мови твору М.Стельмаха “Гуси-лебеді летять”, написала: “Повість М.Стельмаха зачаровує читача вже з перших сторінок завдяки майстерному використанню автором багатющого мовного масиву. Письменник творчо використовує та обробляє мовні засоби, перетворюючи повість на казку. Його проза рясніє майстерними описами, що викликає захоплення у читача. Мова головного героя твору Михайлика – багата, сповнена народних прислів’їв, приказок. Відчутно, що фольклор виступає для М.Стельмаха невичерпним джерелом і зразком. Хоча письменник і використовує у творі велику кількість мовних засобів, особливо метафор, епітетів і порівнянь, він робить це з почуттям міри. Повість не перевантажена діалогами, фрази лаконічні, кожне слово виважене... М.Стельмах є тим майстром української літератури, який довів красу і милозвучність нашої багатющої мови, прикладом чого є повість “Гуси-лебеді летять”.

Оксана У., відповідаючи на запитання анкети, написала: “Твори Остапа Вишні неможливо сплутати з творами інших письменників. Голос майстра слова у літературному потоці звучить самотньо, сильно. Остапа Вишню мільйони читачів знають як талановитого гумориста і сатирика з особливою манерою художнього висловлення. Високу оцінку його творчій діяльності дав Олесь Гончар: “Мабуть, з часів Котляревського не сміялась Україна таким життєрадісним, таким іскрометним сонячним сміхом, яким вона засміялась знову в прекрасній творчості Остапа Вишні”. Багато струн людської душі торкає мудре, щире і дотепне авторське слово. Талановитий письменник зміг у кмітливих, працьовитих, щирих героях своїх втілити риси українського народу. Остап Вишня започаткував в українській літературі новий жанр – усмішку. Сам автор дав назву власним гумористичним мініатюрам, мотивуючи свій вибір так: “Не мислю-бо інакше переробки всього нашого “медлительного” життя на нове, бадьоре й сміливе, як не з добрим гумором, не з радістю! Чого плакати? Мені нове життя усміхається! І я йому усміхаюсь! Через те й усмішки!”. В центрі усмішок Остапа Вишні – комічна ситуація, комічний конфлікт. Розповідь часто

ведеться від першої особи. Та чи не найприкметніша риса усмішок автора – їх ліризм, м'яка, доброзичлива тональність з окремими тонкими іронічними вкрапленнями. Щодо мови його творів, то вона багата на слова розмовно-побутові, терміни, поняття, діалектизми, що творить неповторний мовний колорит. Сам автор був майстром пародії, шаржу, травестії. Він залюбки маскувався під “простачка”, який з усім погоджується, але від нього віяло тим “казковим” недотепом, перед яким пасують королі. Остап Вишня був і проникливим психологом, який швидко вловлював у людині комплекси, пороки та намагався лікувати їх силою художнього слова.

Особливо подобається мені гумореска Остапа Вишні “Зенітка”. У цьому творі своєрідність стильової манери автора виразно помітна. Засобами гумору в “Зенітці” є комічні ситуації, яскраво і колоритно зображені образи-персонажі, особливо головний герой дід Свирид. У його мові поєднано військову термінологію, побутову лексику, варваризми таким чином, що виходить дуже смішний мовний “коктейль”. Крім того, доброзичливий сміх читачів викликає і простота викладу, і задушевний тон, і несподівані висновки. Гумореска “Зенітка”, як і переважна більшість творів письменника, лаконічна за формою, композиційно проста. Але в цьому і полягає талант майстра, що він може у найпростішій, на перший погляд, формі втілити глибокий, а іноді навіть філософський зміст. Остап Вишня не лише розважає свого читача. Він і вчить, і виховує, і застерігає від помилок. Так, у “Зенітці” вдумливий читач побачить і серйозний підтекст – якщо літня людина знищує ворога фактично голими руками, то такий народ непереможний”.

2 рівень – *середній*. Учні цього рівня в основному розуміють прийоми художнього зображення літературного твору, значення і функціональну роль слова в реалізації творчого задуму письменника, але вони ще не можуть сприйняти твір в усій повноті словесно-образного вираження як єдине естетичне ціле зі своїми законами моделювання дійсності. Наприклад, Павло Ц. на матеріалі оповідання Марка Вовчка “Горпина” так характеризує майстерність автора: “Майстерність Марка Вовчка полягає у тому, що вона змогла у кількох словах подати портрет головної героїні: білолиця, гарна і весела. Всього три слова про зовнішність, але автор дає змогу читачеві самому домалювати дрібні деталі. Героїня постає у творі працюютою жінкою. Автор порівнює її з зайчиком і ранньою пташиною. Ці дві тварини асоціюються у читачів з швидкістю, невтомною працюючістю і веселістю...”

Юлія С., відповідаючи на питання “Які письменники в українській літературі найбільш повно використовували зображально-виражальну роль мовних засобів”, відповіла: “Можемо назвати багато письменників, що є майстрами слова у зображенні портретних характеристик героїв, пейзажів, характерів, внутрішніх почуттів героїв. Це такі письменники, як І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І.Франко, М.Коцюбинський, М.Стельмах. Найбільш вміло зображально-виражальні засоби використовував І.С.Нечуй-Левицький. У творах він пристрасним словом став на захист покривджених. Він описує тогочасну дійсність таким чином, що вона повно постає перед очима читача.

І.Нечуй-Левицький понад усе любив рідну землю, і цю любов він перелив у чарівні пейзажі, підкреслюючи, що вони зображують саме українську природу. Пейзажі у письменника допомагають розкрити характери персонажів. Такої барвистості, такого багатства зорових образів, такого милування переливами світла і тіні не знала українська література до І.Нечуя-Левицького”.

Дев'ятикласниця Ольга Ч., оцінюючи майстерність Марка Вовчка у розкритті образу-персонажа, написала: “Марка Вовчка можна назвати глибоким знавцем психології українського селянства. Можливо, в цьому виток авторського обдарування на рівні змалювання колоритних образів. Мені здається, Марко Вовчок дуже вдало змалювала стосунки між кріпаками та кріпосниками, показуючи перших морально і духовно багатшими. На прикладі життя оповідачки твору Устини авторка розкриває головну його проблему – проблему волі. Сама Устина переконливо змальована письменницею. Вона часто у творі сама розповідає про себе. Ось як характеризує себе героїня: “Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я зроду така вдалася”. Устина – сирота, працює у старій пані, життєрадісна, добра від природи, кмітлива дівчина, роботяща. Їй у повісті Марко Вовчок протиставляє інститутку, яка “усім лихо пекуче ізнайшла”. Письменниця майстерно малює образ цієї героїні, мені він здається найбільш повно виписаним авторкою. У повісті інститутка, здавалося б, освічена людина, але вона ту науку “в одно ухо впускала, а в друге випускала”. Головна її мета – знайти собі чоловіка, чим заможнішого, тим краще. Через опосередковану характеристику ми дізнаємося про ставлення до інститутки, як до лиха, кріпаків. Назар каже, що панночка “тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить”, “дивиться так, що аж молоко кисне”. Мова панночки відповідає її характеру, вона може бути улесливою, хоча загалом – обмежена і груба... Твори Марка Вовчка, зокрема “Інститутку”, цікаво читати. Я вважаю, що це, більшою мірою, через те, що цікаво і повно показано у її творах образи-персонажі”.

З рівень – *низький* – учні виявляють неглибоке розуміння особливостей майстерності письменника, сприймають художній твір поверхово, без достатнього заглиблення в його зміст і форму, наприклад:

“Роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного був першим романом з народного життя, у якому змальовано майже столітню історію українського села. У романі на перший план висунуто долю Чіпки. Змальовується його важке дитинство, щасливі дні господарювання на власній землі, кохання до “польової царівни”. Потім була втрата землі, віри в справедливість, пристрасть до чарки, грабіжництво по шляхах і остаточне падіння персонажа – кривава різанина цілої сім’ї. Історія життя Чіпки викладена письменником послідовно, одні події зумовлюють інші, дитинство переплітається з дорослим життям...”

“Павло Загребельний – майстер української літератури, оскільки він написав велику кількість художніх творів, серед яких більшість – романи...”

“Твір “Маруся” Г.Квітки-Основ’яненка мені сподобався. Він написаний дуже просто, зрозуміло... Просвітительські ідеї у творі виявилися у тому, що

автор вчить неосвічених селян поводитися так, щоб пани не змогли їх обдурити і образити...”

“Як ми знаємо, своєрідною рисою стилю І.Нечуя-Левицького є поєднання описів, деталей портретів, побуту, особливостей мови і поведінки персонажів з емоційністю, використанням яскравих епітетів, фольклорних порівнянь. Всі ці особливості можна простежити в його повісті “Кайдашева сім’я”, зокрема у створенні комічних характерів. Найбільш яскравими комічними характерами є Мотря, Маруся Кайдашиха, баба Параска та баба Палажка. Завдяки опису зовнішності, мові героїв, яка пересипана приказками, прислів’ями, влучними афоризмами та несподіаними порівняннями, ми бачимо, що ці образи сповнені гострого комізму. Завдяки великій кількості діалогів перед нами постають селяни з обмеженим світоглядом, примітивізмом. Це можна чітко побачити, якщо встановити причини їх сварок. Вони ворогують за межу, за грушу, за ґрунт. Комічним є те, що виходу з цих нескінченних ситуацій немає, тому автор закінчує свій твір у такий спосіб, що кожен читач відчуває, що це далеко не кінець”.

Сумарні результати анкетування відображені в таблиці № 2.1.

ТАБЛИЦЯ № 2.1.

№ п/п	РІВЕНЬ ВИЯВУ ВМІНЬ (%)	К Л А С И						
		5	6	7	8	9	10	11
1.	Високий	5	8,6	9,8	13,8	15,3	28,7	38
2.	Середній	35	35,4	41,2	48,9	51,7	50,3	46
3.	Низький	52	47	43	34,3	31	20	15
4.	Учні не відповіли на запитання	8	9	6	3	2	1	1

Результати констатуючого експерименту засвідчують, що лише в незначній частині учнів сформовані належні вміння аналізувати твори з урахуванням елементів письменницької майстерності.

Аналіз різних видів діяльності реципієнтів показує такі недоліки в розвитку учнівської здатності сприймати характер майстерності письменника:

- а) недостатня сформованість базових знань, на ґрунті яких формується поняття про майстерність митця;
- б) надмірна стереотипізація учнями прийомів художнього зображення;
- в) невміння досліджувати текст літературного твору.

Під час констатуючого експерименту було запропоновано також і вчителям дати відповіді на такі запитання:

1. На яких етапах аналізу художніх творів ви з'ясовуєте проблеми літературної майстерності письменника – творця художньої моделі світу? На що ви переважно звертаєте увагу?
2. З якими труднощами ви зустрічаєтеся у цій роботі?

Учителям-словесникам було також запропоновано назвати ті види роботи, які найчастіше вони практикують на уроках української літератури під час вивчення художніх творів. Анкетування показало, що вчителі лише епізодично вдаються на уроках до аналізу категорій письменницької майстерності, і то переважно в старших класах на завершальному етапі вивчення художнього твору чи творчості письменника. Питання щодо художньої майстерності письменників найчастіше ставляться на уроках безпосередньо в процесі бесіди під час проведення текстуальної роботи над твором. Потім переважна більшість учителів назвали перекази учнів, близькі до тексту, а також тих уривків, де найповніше розкривається психологічний стан героїв, де автор дає персонажам свою оцінку, характеризує їх моральні переконання та життєві ідеали; різні види письмових робіт, словникову роботу, а також інші види самостійної роботи. Недостатньо використовуються вчителями можливості проведення так званого “стилістичного експерименту”, відповідей на запитання анкети.

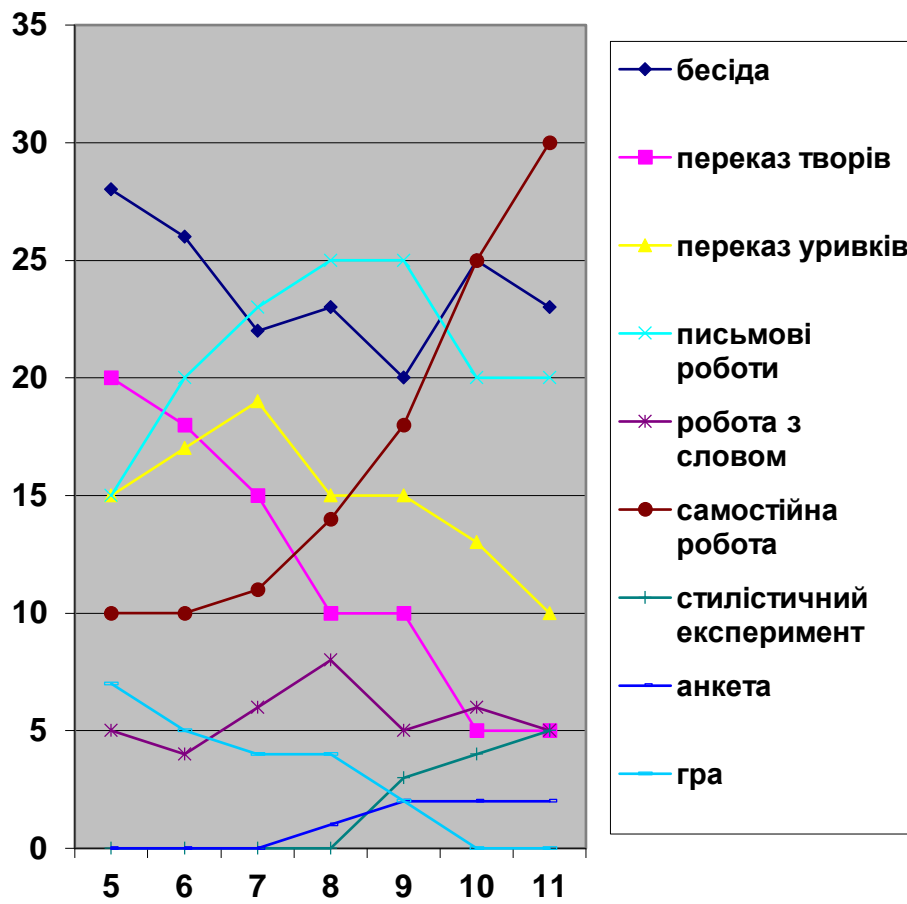
У таблиці № 2.2 показано названі вчителями види роботи, до яких вони звертаються на уроці.

Таблиця № 2.2.

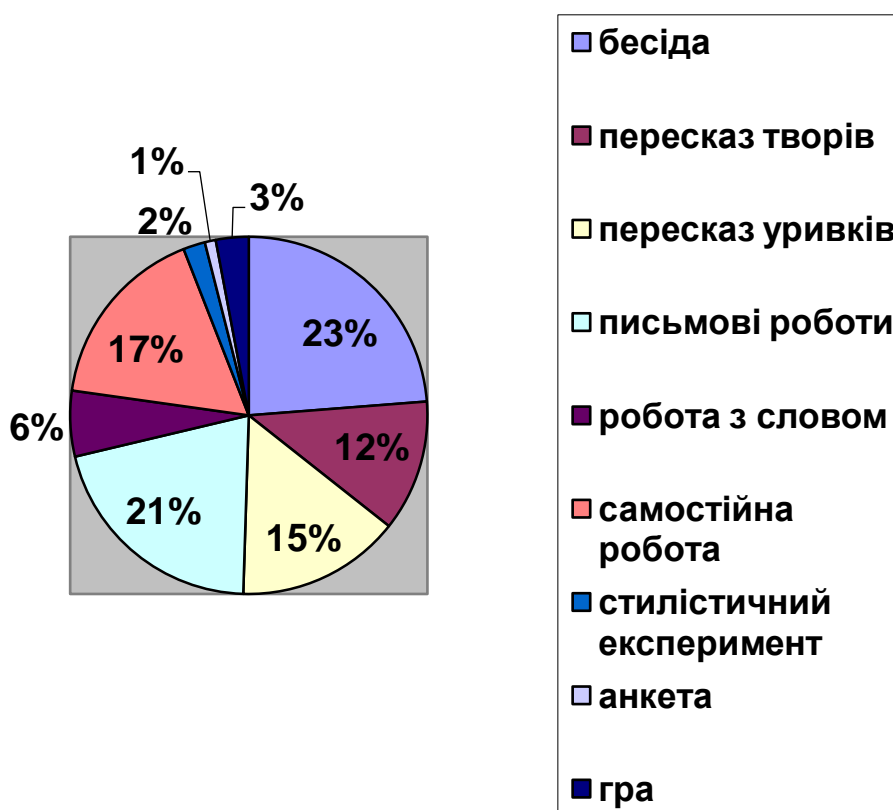
ВИДИ РОБІТ (у %)	К Л А С И						
	5	6	7	8	9	10	11
Бесіда	28	26	22	23	20	25	23
Перекази творів, близькі до тексту	20	18	15	10	10	5	5
Переказ окремих уривків художнього твору	15	17	19	15	15	13	10
Письмові твори	15	20	23	25	25	20	20
Робота з словом	5	4	6	8	5	6	5
Самостійна робота	10	10	11	14	18	25	30
Стилістичний експеримент	-	-	-	-	3	4	5
Відповідь на запитання анкети	-	-	-	1	2	2	2
Гра	7	5	4	4	2	-	-

Результати анкетування представлені також за допомогою графіка 2.1. та діаграми 2.1.

Графік 2.1.

Діаграма 2.1.

Одноманітність видів роботи, що практикуються в процесі вивчення категорій майстерності митця, зумовлена недостатньою теоретичною та практичною підготовкою вчителів, а також недоліками в естетичному розвитку школярів, відсутністю добре продуманої системи навчальних завдань, що розв'язуються на уроках, недостатньою увагою на уроках літератури до образного слова, його функціональної ролі, браком чи відсутністю потрібної методичної літератури.

Таким чином, це змусило шукати шляхів, які забезпечували б удосконалення шкільного аналізу художнього твору, формування в учнів потрібних умінь і навичок.

Окремі аспекти проблеми, що розглядається, вже перебували в колі наукових інтересів видатних українських і зарубіжних учених. Теоретичним підґрунтям посібника стали роботи відомих філологів, що звертали увагу на особливості художньої літератури як специфічного роду мистецтва, своєрідність письменницької праці, вияви авторської майстерності у літературному творі.

До сьогодні вченими не обґрунтовані чіткі наукові критерії, що дають можливість оцінювати міру художності авторського тексту, його досконалості, хоча проблема таких критеріїв тривалий час була предметом багатьох дискусій.

Цікаві міркування з приводу художності тексту висловлював літературознавець М.Гей. Полемізуючи з В.Виноградовим, що запропонував для визначення вершинних ступенів художньої якості твору використовувати термін

“поетичний”, вчений зауважив, що далеко не кожний літературний твір є поетичним. М.Гей стверджує, що своєрідною межею між мистецтвом і немистецтвом є художність: “Художність, таким чином, - показник творчо здійсненої природи мистецтва. Художність – це іскра життя” [41, с. 11]. Конкретизуючи поняття художності тексту, М.Гей зазначає: “Геніальний витвір невичерпний. І це один з обов’язкових показників художності. У вичерпаності твору – його смерть, у безконечному багатстві – безсмертя” [41, с. 49].

Варту уваги думку висловив і вчений В.Кожин. Автор зазначив, що саме “вершинні” твори, тобто твори високої проби, несуть у собі етично засвоєний соціально-історичний досвід нації. [82, с. 186].

Більшість українських і російських літературознавців схильні вважати, що проблема майстерності митця аж ніяк не вміщується у рамки кількох критеріїв, навіть вдало обраних і достатньо науково обґрунтованих. Поняття “художність тексту” дуже широке своїм змістом. Цілком слушне зауваження зробив дослідник М.Шкерин, який вважає, що “...художня майстерність письменника – це така тема, яку не можна вичерпати й у десятках книг” [237, с. 3]. У своїй праці він звертає увагу на вияв авторської майстерності лише на кількох рівнях: сюжеті і композиції, типовості, логіці розвитку характерів та розкритті духовного світу героїв. Подібні міркування з приводу майстерності художньої літератури висловлює у своїй праці і Г.В’язовський [25], наголошуючи на тому, завдяки чому письменник досягає художньої “гармонії” у творі.

Літературознавець В.Назаренко стверджує, що в літературознавстві існують три характерні способи розмови про достоїнства літератури: філософічний (роздуми про рівні категорії естетики, які не торкаються безпосередньо письменницької майстерності); читацький (авторські “фігури чи події оцінюють шляхом прямого зіставлення з реальною дійсністю”, при цьому не звертається належна увага на форму художнього твору; розгляд “за статтями”, коли окремо розглядаються деякі “елементи майстерності” автора: окремо ритм, образ, тропи. Цей спосіб також не можна вважати повним, він тільки створює ілюзію аналізу художньої форми [130, с. 9]. Автор підкреслює, що більшість дослідників звертають увагу на мову як першоеlement літератури, але цього замало. Щоб зрозуміти специфіку художньої літератури, майстерність письменника, слід говорити, на думку дослідника, перш за все, про образність [130, с. 14].

Складність у визначенні критеріїв художності автора твору насамперед у тому, що оцінка “майстерність” передбачає не лише кінцевий результат праці, але і його процес. Без самого процесу праці загальні висновки про твір не можуть бути об’єктивними. Цікаво, що ще багато років тому відомий мовознавець М.Фортунатов, аналізуючи художню тканину творів російських класиків, у передмові зазначив, що про творчий процес письменника, причини, які спонукають митців до творчості, про закономірності, особливості письменницької праці ми, на жаль, знаємо дуже мало. Авторитетний дослідник категорично стверджував, що, розмірковуючи про майстерність письменників з точки зору канонічного тексту, критики, як правило, бачать лише особливості готових образів, відшліфованих у процесі важкої праці, але не саму працю.

Спостереження над “творчою лабораторією” митця, на думку М.Фортунатова, вимагають обережних, детальних аналізів, спеціальних умінь і навичок [216].

Сучасна наука має у своєму арсеналі недостатню кількість ґрунтовних досліджень, де розв’язуються питання неповторної своєрідності літературних творів [25, 98, 119]. Окремі теоретичні положення про елементи майстерності українських письменників обґрунтовані у дисертаціях [138, 215, 236].

Науково-методичні основи аналізу художньої майстерності письменників були закладені ще Ф.Буслаєвим, знайшли свій розвиток у працях О.Потебні, Л.Булаховського, В.Виноградова, М.Бахтіна, видатних методистів минулого В.Стоюніна, В.Водовозова, М.Рибникової та ін. Питання шляхів аналізу художнього твору також привертало увагу відомих методистів (Т.Браже, В.Маранцман, В.Неділько, Ю.Лиссий, Є.Маймін, Т.Бугайко, Ф.Бугайко, А.Коржупова, Є.Пасічник). Багато суперечок щодо аналізу художніх текстів у школі виникло у 70-80 рр. Об’єктом обговорень став механізм сприймання літературних творів у взаємодії емоційного і раціонального. Особливо на емоційному сприйнятті художнього тексту наголошував відомий психолог П.Якобсон: “Твір мистецтва з світом його образів, ідей, думок залишається мертвим для людини, якщо вона на нього дивиться з байдужістю, якщо він нічого не говорить їй “розуму і серцю...” [244, с. 29]. На емоційності переживань, що супроводжують художній твір, їх необхідності наголошувала у свій час і Н.Мещерякова [122].

Відомий літературознавець О.Бушмін поділяє думку про необхідність аналізу твору без сухості і схематизму, але разом з тим вчений категорично наголошує, що не можна повністю відкинути наукову основу пізнання літературного твору, бо логічні категорії, поняття, визначення є моментами пізнання художнього образу; вони доповнюють наші уявлення про твір у порівнянні з його безпосереднім конкретно-чуттєвим сприйманням.

Нині у розпорядженні вчителів немає потрібної, спеціально призначеної для них науково-методичної літератури, де з позицій сучасного літературознавства дається загальна оцінка категоріям майстерності письменників на основі аналізу літературного твору. Це лише поодинокі праці, наприклад, роботи І.Семенчука “Вивчення майстерності письменника в школі” [178], В.Власенка “Художня майстерність І.С.Нечуя-Левицького” [29], М.Костенко “Художня майстерність М.Коцюбинського” [89] та деякі інші. У більшості праць, якими практично володіють у наш час словесники, мало дається інформації про ті художні твори, вивчення яких передбачено шкільними програмами, або вона дається у несконцентрованому вигляді.

Аналіз програм, за якими працювали вчителі протягом останніх десятиліть, показує, що їх автори питанням майстерності письменників, їх творчій своєрідності приділяли потрібну увагу. Так, у програмі, яка була підготовлена О.Бандурою і Н.Волошиною підкреслюється: “Кожний літературний твір учитель має розкривати як своєрідну художню неповторність” [159, с. 5]. З цією метою на вимогу авторів програми багато разів за період навчання (5-11 класи) вчитель має безпосередньо звернути увагу учнів на вияв авторської майстерності на прикладах конкретних художніх творів:

- 1) “Майстерне відображення переживань хлопчиків, змін у їхніх настроях” (Є.Гуцало, “Лось”, 5 клас);
- 2) “Майстерність змалювання характерів та вчинків людей в образах тварин” (Л.Глібов, “Щука”, 6 клас);
- 3) “Майстерне відображення широких просторів рідної землі” (П.Тичина, “Де тополя росте”, 6 клас);
- 4) “Майстерне змалювання тяжкого життя селян-кріпаків” (Т.Шевченко, “І виріс я на чужині”, 7 клас);
- 5) “Майстерне відтворення картин природи” (І.Нечуй-Левицький, “Микола Джеря”, 7 клас);
- 6) “Майстерне використання поетом зображувально-виражальних засобів мови” (І.Франко, “Товаришам із тюрми”, 7 клас);
- 7) “Майстерне змалювання сільських жінок-трудівниць, їхньої внутрішньої краси, сердечної доброти і невтомної працьовитості” (М.Сингаївський, “Від серця поклонюсь”, 7 клас);
- 8) “Художня майстерність творення алегоричних образів” (П.Гулак-Артемівський, “Пан та Собака”, 8 клас);
- 9) “Майстерність творення алегоричних образів” (Л.Глібов, “Цуцик”, 8 клас);
- 10) “Майстерність пейзажів, їх роль в оповіданні” (М.Коцюбинський, “Дорогою ціною”, 8 клас);
- 11) “Особливості мови (майстерне використання засобів поетичної лексики і поетичного синтаксису, художньої символіки)” (А.Малишко, “Прометей”, 8 клас);
- 12) “Письменницький талант” (Вступ, 9 клас)
- 13) “Художня майстерність у створенні образів-персонажів” (Марко Вовчок, “Інститутка”, 9 клас);
- 14) “Майстерність описів та діалогів, багатство мови” (І.Нечуй-Левицький, “Кайдашева сім’я”, 10 клас);
- 15) “Майстерність письменника у відтворенні картин народного життя” (Панас Мирний, “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, 10 клас);
- 16) “Майстерний показ побуту, повір’їв, звичаїв, елементи язичництва в них” (М.Коцюбинський, “Тіні забутих предків”, 10 клас);
- 17) “Висока драматургічна майстерність” (Леся Українка, “Лісова пісня”, 10 клас);
- 18) “О.Кобилянська - ... майстер пейзажу” (О.Кобилянська. Огляд життя і творчості письменниці, 10 клас);
- 19) “Майстерність відтворення настроїв людини через образи природи” (П.Тичина, зб. “Сонячні кларнети”, 10 клас);
- 20) “Могутній і рідкісний талант гумориста” (Остап Вишня. Огляд життя і творчості письменника, 11 клас);
- 21) “Майстерне змалювання рідної природи та заклик до її збереження” (Остап Вишня, “Мисливські усмішки”, 11 клас);
- 22) “Мистецька досконалість твору, своєрідність поезики” (І.Кочерга, “Ярослав Мудрий”, 11 клас);

23) “Режисерська майстерність О.Довженка” (Огляд життя і творчості О.Довженка, 11 клас);

24) “...осягнення секретів мистецької майстерності, проникнення в таємниці творчої лабораторії класиків...майстерне володіння мовою...” (О.Гончар. Огляд життєвого і творчого шляху письменника, 11 клас);

25) “Майстерність автора у змалюванні характерів” (Л.Костенко, “Маруся Чурай”, 11 клас).

Аналізована програма була значним кроком уперед в орієнтуванні вчителів проводити в школі аналіз літературних творів з урахуванням своєрідності художньої літератури як виду мистецтва, індивідуальної неповторності, майстерності авторів.

Багато уваги формуванню в учнів понять про майстерність письменників приділено і в проєкті програми з української літератури (5-12 класи) колективом авторів, очолюваним Н.Волошиною. На основі нових здобутків фундаментальної літературознавчої науки визначено пріоритетні основи аналізу художніх творів. У “Пояснювальній записці” до програми як одне з найважливіших завдань літературної освіти учнів автори називають формування поняття про неповторну своєрідність художників слова. “Учитель, - зазначається в ній, - має формувати читацькі якості учня: розвинену відтворюючу і творчу уяву, емоційну схвильованість, здатність співпереживати, сприймати художні образи, бачити художню деталь, осягати твір у його художній цілісності та єдності, одержувати естетичну насолоду, усвідомлювати індивідуальність письменника, осмислювати створені ним характери, конфлікти, ідеї, зіставляти й оцінювати твори і творчість письменників” [160, с. 2].

Художню своєрідність майстрів слова автори преку програми рекомендують учителям розглядати на різних рівнях. Акцентується увага на жанрових особливостях творів, своєрідності творчих методів, стилів, чітко визначено коло знань і вмінь учнів.

Цікавою знахідкою авторів проєкту програми є розділи “Мистецькі аналогії”, мета яких привчати вчителів показувати спільне і відмінне в літературних творах.

Таким чином, можна підсумувати:

1. Анкетування та аналіз відповідей учнів, що проводилися у контрольних класах (з п'ятого до одинадцятого), де основним питанням було поняття майстерності художнього змалювання письменником життя, дозволили виявити в учнів три рівні вмінь: високий, середній, низький. З'ясовано, що переважна кількість школярів має недостатній рівень умінь аналізувати майстерність художнього зображення: у 5 класі низький рівень показали 52% учнів, у 6 – 47%, у 7 – 43%, у 8 – 34,3%, у 9 – 31%, у 10 – 20%, в 11 класі – 15%; тоді, як високий рівень вияву умінь виявили у 5 класі – 5%, у 6 – 9%, у 7 – 10%, у 8 – 14%, у 9 – 15%, у 10 – 29%, в 11 – 38% реципієнтів.

2. Серед причин, що зумовлюють неякісну підготовку учнів з проблеми майстерності митця на уроках української літератури зазначено:

- недостатню увагу до основних теоретико-літературних термінів, на основі яких у школярів формується поняття про категорії майстерності письменника;
- шаблонність і схематизм під час вивчення прийомів художнього змалювання письменником дійсності;
- невміння глибоко і всебічно аналізувати літературний твір.

3. Аналіз даних анкетування, що проводилося серед учителів, довів, що вчителі-словесники на уроках української літератури не приділяють належної уваги питанням майстерності авторів художніх творів, практикують одноманітні види робіт, серед яких найбільш розповсюдженими є бесіда, переказ тексту, різні види письмових завдань. Головними причинами недостатньої уваги до питань авторської майстерності на основі літературного твору вчителі-словесники називають власну недостатню методичну озброєність через відсутність необхідної методичної літератури.

Тест до Розділу II

1. Фактори, що стимулюють до застосування інноваційних технологій:
  - а) обмежені ресурси;
  - б) зацікавленість фахівця;
  - в) брак часу.

2. До критеріїв педагогічних інновацій не відносять
  - а) результативність;
  - б) стандартність;
  - в) оптимальність.

3. У чому полягає сутність інтерактивного навчання:
  - а) самостійна, науково-дослідницька робота учнів;
  - б) застосування інноваційних технологій;
  - в) навчальний процес відбувається за умови постійної активної взаємодії всіх учасників.

4. Який метод надає можливість кожному висловитися швидко, по черзі, відповідаючи на запитання
  - а) акваріум;
  - б) мозковий штурм;
  - в) мікрофон.

5. Мета інтерактивного навчання:
  - а) створення педагогом умов навчання, за яких учень сам відкриватиме, здобуватиме й конструюватиме знання та власну компетентність у різних галузях життя;
  - б) відтворення запропонованої викладачем інформації максимально близько до «першоджерела»;
  - в) можливість учнів якісно ретранслювати засвоєну навчальну інформацію.

6. У чому полягає принципова відмінність цілей інтеракції від цілей традиційної системи освіти

- а) відмінність у методології навчання;
- б) шлях набування знань учнями;
- в) суттєвої різниці немає, є лише незначні розбіжності у методах роботи.

7. Результативність роботи під час інтеракції складає

- а) 70-90%;
- б) 60-80%
- в) 96%.

8. Роль учителя (викладача) у процесі інтерактивного навчання

- а) споглядання за процесом навчання;
- б) активна, домінуюча позиція керівника;
- в) партнерська комунікація.

9. Інтеракція дає учням можливість для розкриття

- а) власних амбіцій;
- б) інтелектуальної самореалізації, творчості;
- в) комунікативних потенцій.

10. Серед методів, прийомів і технологій навчання, що згуртовують колектив

- а) активне слухання, очікування;
- б) мікрофон, акваріум;
- в) рефлексія.

11. Мета сучасних навчальних технологій

- а) нововведення, оригінальність;
- б) результативність;
- в) креативність.

12. Вибір методу викладання зумовлений

- а) можливостями і бажаннями учнів;
- б) професійними амбіціями учителя;
- в) гіпотетичними результатами його застосування.

13. На етапі засвоєння знань найбільш продуктивно використовують методи

- а) лекція з паузами, коло ідей, діалог;
- б) павутинка дискусії, безперервна шкала думок;
- в) бесіда, лекція, реферативне дослідження.

14. Метод пізнавальних ігор

- а) виконує розважальну функцію, дає можливість учням інтелектуально відпочити;

- б) сприяє створенню емоційно-піднесеної атмосфери на уроці, засвоєнню матеріалу за допомогою позитивної емоційно насиченої форми його відтворення;
- в) є одним з початкових етапів рефлексії.

15. Основу проектного методу складає

- а) науково-дослідна робота учнів;
- б) орієнтації на креативні інтереси учнів;
- в) акцент на інтереси учасників навчального процесу.

16. Розробник методики веб-квестів для максимальної інтеграції Інтернету з метою вивчення навчальної дисципліни чи групи споріднених дисциплін

- а) О.Пошетун;
- б) Є.П.Пасічник;
- в) Г.О.Сиротенко.

РОЗДІЛ III

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ПО ФОРМУВАННЮ В РЕЦИПІЄНТІВ ПОНЯТЬ ПРО МАЙСТЕРНІСТЬ ПИСЬМЕННИКА

3.1. Завдання експерименту та його організація

Експериментальна робота передбачала розв'язати такі завдання:

а) перевірити ефективність запропонованої методики з проблеми формування в учнів понять про майстерність художнього зображення митцем дійсності;

б) апробувати систему понять, якими учні повинні оперувати у процесі вивчення української літератури;

в) виявити ефективність і доцільність завдань та вправ для учнів.

Експериментальні й контрольні класи добиралися приблизно з однаковим складом і рівнем підготовки школярів.

У процесі проведення експериментальних уроків проблеми вивчення майстерності письменників висвітлювалися на всіх етапах ознайомлення з художнім твором:

а) під час підготовки до його сприймання;

б) у ході аналізу;

в) на підсумкових заняттях;

г) у процесі виконання учнями письмових творів, інших навчальних завдань.

Програмою експериментального навчання було передбачено проведення системи уроків, де майстерність письменника аналізувалася на різних рівнях.

Формуючий експеримент проводився в три етапи (підготовчий, основний, контрольний). На етапі підготовчого експерименту планувалася і організувалася робота. Під час проведення основного – перевірялася гіпотеза, апробувалася запропонована методика, корегувалися її результати. На заключному етапі – аналізувалися кількісні й якісні результати експериментальних даних.

У контрольних і експериментальних класах працював один і той самий вчитель, що й дало змогу об'єктивніше оцінити наслідки експериментального навчання.

У ході формуючого експерименту була також простежена динаміка формування літературознавчих компетенцій учнів, що проявлялася в умінні аналізувати твір під кутом зору майстерності його творення автором.

Дослідно-експериментальна робота будувалася з урахуванням індивідуально-вікових особливостей школярів, дидактичних принципів доступності, системності, вибору оптимальних методів і прийомів, що забезпечують творчу активність школярів, врахування їх естетичного досвіду, активізації асоціативних зв'язків у вивченні навчального матеріалу.

У процесі роботи широко практикувалися евристична бесіда, спостереження над текстом художнього твору, стилістичний експеримент.

Використовувалися також різні типи завдань не лише продуктивного, а й репродуктивного характеру (аналітичні, за готовим текстом, репродуктивно-конструктивні, що передбачають різні доповнення, тобто інтерпретацію тексту, а також вправи творчого характеру). Важливе місце у контрольних та експериментальних класах посідали зрізові роботи.

У процесі формуючого експерименту було зроблено висновки, що продумана система роботи з проблеми виявлення елементів майстерності письменника у літературному творі дає можливість учням:

- а) глибше проникнути в задум митця;
- б) формує у них правильні естетичні критерії оцінки художньої вартості літературного твору;
- в) сприяє розвитку їх мовлення.

3.2. Система експериментальних уроків

Покажемо особливість проведення фрагменту уроку, де *майстерність письменника аналізувалася на рівні окремих слів, вдало дібраних письменником з метою розкриття власного творчого задуму*. На подібних уроках розглядалося також лексичне значення окремих слів, функціональна роль тропів тощо.

Фрагмент уроку №3 з теми: майстерність М.Коцюбинського у створенні літературного пейзажу (на матеріалі оповідання “Ранок у лісі”).

Мета: розвивати на прикладі оповідання “Ранок у лісі” в учнів уміння сприймати у художньому творі пейзажні картини; виявити майстерність М.Коцюбинського – видатного пейзажиста слова.

Наочністю на уроці є репродукції картин художників-пейзажистів, що відтворювали різноманітні ландшафти: степ, ліс, гори тощо.

На початку бесіди з учнями про твір звертається увага на репродукції пейзажних картин. Учитель зауважує, що вони викликають у глядача різні емоції (захоплення, задоволення, хвилювання) та думки.

Наступний етап роботи – це логічний перехід від живопису до літератури. З цього приводу п’ятикласникам пропонується порівняти засоби вираження у різних видах мистецтва (живописі та літературі) і вплив їх на людину (фарби – слова, картина перед очима – картина в уяві, художник вихоплює якийсь один момент – письменник може показати зміни в природі протягом тривалого часу тощо).

Перед читанням твору вчителем з учнями проводиться бесіда, у процесі якої вчитель ставить питання:

- 1) Чи доводилося вам спостерігати схід сонця?
- 2) Чи звертали ви увагу на зміни, що відбуваються ранком у природі (на колір неба, пробудження пташок, звірів)?
- 3) Словесно намалюйте картину побаченого вами, пережитого?

Підсумовуючи відповіді на запитання, вчитель наголошує, що М.Коцюбинський дуже любив природу, глибоко відчував її красу і вмів чудово передати цю красу у своїх творах. Далі прослуховується уривок “Ранок у лісі”.

Після роботи над текстом учитель шляхом бесіди виявляє, які почуття та думки викликав в учнів прочитаний уривок. Наголошується, що письменник вміло зображує мінливість ранку, точно підбирає слова, тому виразно можна уявити всі пейзажні подробиці. Учитель пропонує учням замінити слово “дрімає” іншим дієсловом і простежити при цьому, як змінюється зміст усього уривка. Чому слово “дрімає” у даному контексті є найбільш вдалим?

У процесі бесіди з'ясовується також, чому поряд зі словами “тихо навкруги” вживається ще й слово “мертво”, як за допомогою цих слів автор відтворює тишу у лісі. Учні також міркують над тим, чому ліс змальовується, як жива істота, яке лексичне значення несуть слова “стрепенувся врешті ліс і собі заграв”.

Розкриваючи лексичне значення слів, учитель наголошує, що М.Коцюбинський майстерно передає свої настрої читачеві і викликає у його душі ті ж світлі й радісні почуття, бо правдиво і високохудожньо показує справді прекрасне і вчить читача звертати увагу на красу природи.

Домашнім завданням дітям пропонується написати твір-мініатюру на одну з тем: “Яким я уявляю схід сонця після прочитання твору М.Коцюбинського “Ранок у лісі”, “Про що співають пташки?”, “Чарівний ліс”.

Аналіз написаних учнями творів переконливо свідчить, що емоційна і творча робота на уроці, увага до слова дає плідні наслідки. Всі учні активно взялися за її виконання, якісно написані твори складають 64% від загальної кількості робіт. Письмові роботи п'ятикласників засвідчують, що учні прагнуть розглядати твір з позиції висвітлення майстерності письменника. Ось, наприклад, як розпочинає свою мініатюру Оксана К.: “М.Коцюбинський – посправжньому обдарована людина. Ми бачимо ліс, описаний ним, і здається, що самі опинилися у ньому. Спочатку у лісі панує тиша, але поступово він починає прокидатися. І ми наче прокидаємося разом з лісом. Здається, що ліс і ми – це одне ціле. Розумієш, яку красу нам дарує природа! Як чудово це зміг побачити та описати Михайло Коцюбинський.”

Тетяна Д. у роботі зазначила: “Читаючи твір, я змогла яскраво уявити те, що малював автор. М.Коцюбинський – дуже талановитий письменник. Я так уявляю сплячий ліс – навкруги тихо, листя на деревах вітер не тривожить. Трава та кущі вкриті росою. Потім зі сходу піднімається яскраве сонечко. Воно вже не спить, прокинулось першим. Ліс поступово скидає із себе темний одяг. Пташки прокидаються. Доброго ранку!..”

Але серед відповідей п'ятикласників зустрічалися і мініатюри іншої якості, недосконалі з погляду змісту. Наприклад, говорячи про власне уявлення сходу сонця у лісі після прочитання твору М.Коцюбинського, Оксана М. написала: “Першу зміну відчуває на собі небо. Зі сходом сонця воно починає змінювати свій колір. Сонце ледь-ледь випускає свої промінчики. Починає прокидатися вся природа, але першими прокидаються пташки. Перші пташині пісні є поштовхом до початку роботи прибиральників вулиць, для роботи перших тролейбусів. Поступово вулиці заповнюються людьми, які поспішають на роботу. Місто прокинулося”.

Цікаво, що завдання подібного типу було запропоновано і на занятті літературного гуртка старшокласникам. Дуже оригінальними були їх спостереження щодо майстерності М.Коцюбинського – пейзажиста. Наприклад, Наталія Ч. під впливом оповідання “Ранок у лісі” написала: “Я знаходжуся під величезним враженням від чар письменника. Свої емоції я спробувала висловити у віршованій формі.

Сковзнула ніч розпукою крізь пальці неба.
Заплуталися зорі в хмарах снів.
І в сяйві місячнім останні рухи танців,
А місяць казкою у мрії полетів...
Зітхнуло небо несміливою блакиттю,
Серпанком вранішнім рожево розлилось.
Ласкаво заспаний промуркотав десь вітер,
Закохана луна прошепотіла щось.
Похмурі брови обрїю з спросоння.
Торкнувся промінь, щоб розгладить зморшки хмар,
А потім жовтооке сонце
Розбризкало півнеба променистих чар.
Мереживом тепла сипнуло в смуток лісу,
Поцілувало світлом день новий,
Всміхнулось ніжно й розкидало
Свій жовтий сміх та павутиння снів.
Пустуючи, розбризкало всі роси,
Сипнуло світлом у долоню мокрих трав,
І в кожній капельці собою милувалось,
Хизуючись мільйонами заграв.
І кожна квітка терлася щокою
Об сонячну долоню теплоти,
І всі листочки привітались з небом,
Виспівуючи голосом вітрів.

Андрій П. написав такий твір-мініатюру “Схід сонця”:

“Ось-ось закінчилася тепла літня ніч. Усе навкруги дрїмає, перебуваючи у стані забуття. В очікуванні ранку стоїть старий ліс, оповитий сизим туманом. Краплини роси падають з ялинок на зелену траву, лісові квіти та ягоди. Тихо навколо, бо усе ще спить-спочиває міцним передранішнім сном. Аж ось на сході щось блиснуло, неначе яскрава стріла прорізала небо своїм лезом. Від цього чарівного дотику воно оживає, перетворюється на справжнє поле бою, де ранок перемагає ніч.

Зірки кудись зникають, немов пірнають у безодню блакитного неба. Обрїй спочатку горить-палає рожевим світлом, а через деякий час край неба з’являється яскраве сонечко.

Настає теплий, погожий ранок. У траві прокидаються коники, починає метушитися комахня. Над лісом чути несміливе пташине щебетання. Легенько дихає вітерець, перебігаючи з дерева на дерево, з кущика на кущик. Споглядаючи

це дійство, сонце широко посміхнулося і пішло-покотилося по небу, обертаючи весь світ своїм теплом.”

Валентина Ч. на цю ж тему написала таку мініатюру:

“Важко починати писати самому, коли маєш перед очима зразок такого високого рівня, як у М.Коцюбинського. У цього письменника вражаюче чуття прекрасного, великий талант і вміння його яскраво відтворити у художньому творі. Таким я побачила ранок після знайомства з оповіданням “Ранок у лісі”.

Ось ранок, ясний та погожий ранок після короткої ночі. Зірочки вже кудись зникли. Піднімається сизий туман і легеньким димком, чіпляючись за рослини, стелеться по землі. Тиша... Дихнув легенький вітерець, а потім – понеслась-полилася, наче срібний дзвіночок, жайворонкова пісня. Зраділа земля – з-за гори рожевим вогнем вийшло сонце. Як його вітає природа! Сміється сонце, осліплює своєю усмішкою все навкруги. Новий день!”

Фрагмент уроку № 23 з теми: Роль жінки в житті суспільства в боротьбі за націю і незалежну державу в творчості Олени Теліги (на матеріалі поезій “Мужчинам”, “Відповідь”, “Вечірня пісня”, “Пломінний день”)

Мета: довести майстерність Олени Теліги у створенні образу “нової” української жінки.

На початку уроку, мотивуючи навчальну діяльність учнів, учителю необхідно зазначити, що Олена Теліга з дитинства була вихована в російськомовному середовищі, на російській літературі і усвідомила себе українкою лише в еміграції під час перебування в Чехословаччині. Саме тоді незалежна Україна стала головною метою її життя. І вона дійсно завзято працювала над удосконаленням української мови. З цією метою вступила на відділення української мови та літератури історико-літературного відділу Українського педагогічного інституту ім. М.Драгоманова в Празі, а потім постійно займалася самоосвітою. У листі до Д.Донцова від 17 жовтня 1928 року вона писала: “...зараз я працюю над своєю рідною Українською мовою, яку я, на жаль, знаю дуже недавно, і над якою мені прийдеться багато попрацювати, щоб оволодіти нею як рідною”.

У викладенні основного матеріалу розкривається позиція Олени Теліги – жінки-громадянки, яка виступає яскравим взірцем патріотизму. Роль жінки в суспільстві, в житті нації – одна з головних тем лірики Олени Теліги. Це не квола істота, не рабіня (“Я руці, що біла, – не пробачу”), це дружина й помічник чоловіка-воїна, це новий тип особистості – вольової, цілісної, внутрішньо дисциплінованої натури, невтомного життєлюбця, який свідомо йде назустріч небезпекам в ім’я високих ідеалів. Вперше вона чітко виразила свою позицію з цього питання у вірші “Мужчинам” (1932 р.), який, очевидно, вважала для себе програмним, бо включила (єдиний із своїх творів) у підготовлену збірку віршів українських поетів “Буде буря!” Збірка мала вийти в Празі 1941 року і повинна була сприяти патріотичному вихованню молоді.

Учитель читає поезію “Мужчинам” та “Відповідь”. Учням ставиться проблемне питання: Яка головна тема віршів? Яку місію для жінки вбачає поетеса?

Варіанти відповіді. Оля Д.: Тема цих поезій – жіноча відданість чоловікові. Лірична героїня виразила своє передчуття бою, що наближався, і в який вона збере чоловіка. *Іра С.:* Свою власну місію, на думку Олени Теліги, жінка повинна бачити в тому, щоб дарувати чоловікові свою ніжність, віру в його міць і цим підтримувати його бойовий дух. *Ігор В.:* Братися за спис – не жіноча справа... Але, коли треба буде для здобуття перемоги, жінка стане поряд із чоловіком і піде з ним до кінця.

Учитель звертає увагу учнів на майстерність письменниці, яка виявляється у відтворенні жіночого образу за допомогою художніх засобів. Антитеза як особливий художній засіб у поезії ліричного тексту в поезії Теліги виражена найяскравіше. Учитель наголошує, що за допомогою цього художнього засобу О.Теліга змальовує традиційний образ жінки – берегині домашнього вогнища: *“Не Лев, а Діва наш відвічний знак, / Не гнів, а ніжність наша вічна сила”*. У важку для чоловіка хвилину лірична героїня Теліги вбачає своє призначення в тому, щоб підтримувати його. І знову найкращим художнім засобом на підтвердження висловленої думки поетеса використовує антитезу: *“...я поцілунком теплим, / м’яким, мов дитячий сміх, / Згашу полум’яне пекло / В очах і думках твоїх”*; *“Тобі ж подарую зброю: / Цілунок гострий, як ніж”*. Учителю варто наголосити, що у виняткових обставинах, коли йде боротьба за державність України, жінка у Теліги, синтезувавши природню жіночність, ніжність з “чоловічою” мужністю, здатна стати поруч з чоловіком, розділити з ним його головний обов’язок – захищати батьківщину. Учням пропонується знайти підтвердження цієї думки в рядках віршів.

Варіанти відповіді. Юля П.: “Та ледве з ваших ослабілих рук – / Сповзає зброя ворогам під ноги, / Спиває ніжність легендарний крук / Жорстокий демон бою й перемоги”. *Оксана Л.:* “І рвуться пальці, довгі і стрункі, / ... / Щоб взяти зброю з вашої руки / І вдарить твердо там, де треба вдарить”.

Учителю-словеснику варто запропонувати учням зробити логічний висновок: за допомогою вмілого використання антитези проявляється майстерність О.Теліги у змалюванні образу української жінки. Поетеса вдало апелює до традиційних чоловічих і жіночих якостей: сили, рішучості, твердості та ніжності, турботливості, пристрасності.

Акцентуючи увагу учнів на майстерності О.Теліги у розкритті ліричного образу жінки-патріотки, слід сфокусувати роботу навколо поезії “Пломінний день”. З цією метою учням пропонується прочитати на уроці зазначену поезію. Далі учитель пояснює, що слово “Україна” Теліга використала у вірші лише один раз. Але саме в цьому творі вона заявила про свою життєву позицію поетеси-патріотки, що опинилася в чужій весні, серед чужих людей, де підстерігає загроза втратити високі мрії, спогади про рідний край. Але таке життя – не для неї, вона готова поринути в бурхливий водоспад життя, готова до самопожертви в боротьбі за Українську державу. Її найбільша гордість і найбільший біль – Україна (учитель може зачитати уривок з вірша для підтвердження своїх слів):

Хоч людей довкола так багато,
Та ніхто з них кроку не зупинить,
Якщо кинути в рухливий натовп

Найгостріше слово – Україна.

Своїм віршем поетеса прагне розбудити та піднести дух нації, повести за собою:

Хай мій клич зірветься у високість
І, мов прапор в сонці, затріпоче,
Хай кружляє, мов невтомний сокіл,
І зриває рідних і охочих!

Вона передчувала наближення жорстокої боротьби за свою незалежну державу – Україну, коли треба буде справами підтвердити задекларований у словах патріотизм, і заявила про свою готовність до цього:

І коли закрутить непогода
І мене підхопить, мов піщину,
Хай несуть мене бурхливі води
Від пориву до самого чину!

Підсумовуючи роботу на уроці, вчителю необхідно наголосити, що система зображально-виражальних засобів (антитеза, порівняння, метафоричні образи) поетеси дозволила правильно розставити ідейно-тематичні акценти поезії, що є безперечним виявом поетичного обдарування О.Теліги.

Для домашньої роботи дітям пропонується зробити естетичний аналіз патріотичної поезії О.Теліги “Вечірня пісня”, де поетеса виявила майстерність відтворення патріотичних почуттів і створила образ жінки – вольової особистості, яка є рівновартісним і вірним союзником чоловікові в боротьбі за державність.

У загальній системі уроків експериментального характеру вагоме місце посідали уроки, на яких майстерність письменника аналізувалася на рівні окремих прийомів художнього зображення, деталей художнього твору. Наведемо кілька таких уроків.

Фрагмент уроку № 5 з теми: В.Винниченко – майстер портретного опису (на матеріалі оповідання “Федько-халамидник”).

Мета: довести учням, що В.Винниченко в своєму оповіданні виявив майстерність і талант у змалюванні словесного портрета.

На основі прочитаного учнями художнього тексту робота розпочинається у формі бесіди:

- 1) Хто є головними героями оповідання?
- 2) Як ми можемо схарактеризувати Федька і Толю?
- 3) Якими засобами розкриває своїх героїв письменник?

Далі вчитель зауважує, що звичним є слово “портрет” у живописі. Але й у художньому творі роль портретних описів також надзвичайно вагома. На відміну від живопису письменник використовує для “малювання” не фарби та олівці, а слова. Таким чином, картину-портрет ми бачимо, тобто сприймаємо, перш за все, зором, а при читанні художнього словесного портрету образ постає не на папері, а перед нашим внутрішнім зором, тобто в нашій уяві.

Портретні деталі в оповіданні “Федько-халамидник” дуже коротенькі, лаконічні. Проте їх майстерне використання автором допомагає читачам яскраво уявити, які були характери у Федька і Толі. На основі аналізу тексту учні

помічають, що головні персонажі твору зовсім різні. Автор підкреслює їх відмінність ще й тим, що майже послідовно чергує портретні описи хлопців, протиставляючи їх. Ось як, наприклад, В.Винниченко змальовує зовнішність Федька на початку оповідання: “Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає”. Така портретна характеристика героя нібито підтверджує те, що говорять про Федька оточуючі (розбишака-халамидник, босявка, сибіряка, пробий-голова, шибеник). Толю ж ми бачимо очима автора таким: “Це була дитина ніжна, делікатна, смирна. Він завжди виходив надвір трошки боязко, жмурився від сонця й соромливо посміхався своїми невинними синіми очима. Чистенький, чепурненький...”, “з щічками, як проскура”. (Уривки вчитель пропонує учням знайти самостійно.)

Увагу учнів експериментального класу вчитель звертає на вираз очей персонажів. Очі кожного з дітей зображено письменником по кілька разів і кожного разу по-новому (залежно від ситуації). Учні порівнюють: Федько – “очі хутко бігають”, “очі стали такі чудні, гострі, коли він вдивлявся в кригу”, “швидко оченята його бігають на всі боки, вишукуючи місце, де перестрибнути...”; Толя – “соромливо посміхався своїми невинними синіми очима”, “оченята його були якись чудні, не то винуваті, не то злякані”, “оченята йому розгорілися”, “великими, повними страху й тоски очима дивився прямо на нього”.

Учитель пропонує дітям порівняти зовнішні портрети персонажів з їхньою поведінкою. Дізнаючись про вчинки хлопців, учні переконуються, що Федько чесний, справедливий, сміливий, ніколи не кидає товариша у біді, тоді, як Толя, маючи “ангельську” зовнішність, виявляється людиною черствою, бездушною, брехливою. Отже, підсумовує вчитель, автор за допомогою пейзажних деталей майстерно підтверджує народну мудрість: “Зустрічають за одягом, а проводжають за ділами”. В.Винниченко, майстерно використовуючи портретні деталі, влучно характеризує внутрішній світ хлопців, вчить своїх читачів розрізняти добро і зло, правду і брехню, милосердя та бездушність.

Урок № 17.

Тема уроку: Майстерність пейзажів, їх роль у повісті М.Коцюбинського “Дорогою ціною”.

Мета: довести у процесі практичного дослідження літературного твору, що пейзаж є важливим художнім засобом, виявити довершеність пейзажного малюнка М.Коцюбинського у повісті “Дорогою ціною”.

Працюючи над темою, вчитель зауважує: природа у М.Коцюбинського зображується так, що вона постає перед читачем живим творінням. Письменник умів малювати її словом таким чином, як це робить живописець пензлем. Живописання словом, використання всіх його естетичних можливостей стає характерною ознакою майстерності автора. У повісті “Дорогою ціною” особливу функцію виконує природа, що допомагає передати настрій героїв твору. Особливо майстерно змальована картина літньої ночі на батьківщині, яку втікачі бачать востаннє. Вони помічають барви рідного краю, що стають для них особливо близькими і дорогими. У 2-му і 3-му розділах повісті М.Коцюбинського читачі знову зустрічаються з пейзажами. За допомогою них

відтворені страшні муки нещасних втікачів, які в холодну ніч чекають переправи через Дунай. Учні перечитують чи переказують близько до тексту початок 2-го розділу твору “Була темна осіння ніч”. Шляхом бесіди восьмикласники з’ясовують, чому М.Коцюбинський так часто вдається до темних фарб, і яку вони відіграють роль безпосередньо у художньому контексті.

Розглядаючи проблеми вияву майстерності М.Коцюбинського, зосереджується увага учнів на ролі алітерацій у відтворенні явищ природи. Особливо показовим у цьому плані у повісті “Дорогою ціною” є опис ночі у плавнях, коли Соломія сидить над пораненим Остапом і не знає, чим вона зможе допомогти йому. Соломію оточує пійма. Їй здається, що це жива істота, яка радіє її горю. Насправді це шум очерету. Учні перечитують уривок тексту від слів “Справа починала бути поганою” до слів “Плавні горіли”. Алітерації дають можливість читачеві відчутти одноманітний шум сухого очерету. Це відчуття в пейзажі досягається не тільки за допомогою звуконаслідування “шу...шу”, але й повторенням шиплячих звуків у багатьох словах: “шептав”, “шепоче”, “шепотіло”, “перестрашена”, “моторошно”, “шумів” та ін.

Для домашньої роботи дітям пропонується обрати у творі той пейзажний фрагмент, де майстерність М.Коцюбинського-пейзажиста, на їх думку, виявилася найяскравіше. На основі цього епізоду учням пропонується намалювати картину, що відповідає словесній авторській пейзажній замальовці.

Важливу роль у дослідженні елементів майстерності письменників відіграють спеціальні уроки, на яких учні з’ясовують багатство художніх засобів, якими користується письменник. Як приклад, наведемо фрагмент уроку № 25. Багатство образотворчих засобів у змалюванні пейзажу, його роль у розкритті психології митця (М.М Коцюбинський, “Intermezzo”).

Мета: Виявити особливості розкриття психологічного стану персонажа у новелі, звертаючи особливу увагу на майстерність письменника у засобах змалювання психологічного пейзажу.

Про майстерність пейзажів М.Коцюбинського, їх роль у повісті “Дорогою ціною” мова йшла вже у 8 класі. У 9 – учні усвідомлювали тонкощі відтворення внутрішнього стану людини за допомогою пейзажного малюнка (Ю.Федькович, “Шельвах”) Органічним продовженням роботи над пейзажем у 10 класі є багатство засобів змалювання психологічного пейзажу у новелі “Intermezzo”.

Серед форм і прийомів роботи в експериментальних класах пропонувалися: слово вчителя, практичні спостереження над текстом літературного твору, повторне перечитування найяскравіших уривків, що красномовно показують художні достоїнства твору; відповіді на запитання; письмові (домашні) роботи.

На початку заняття вчитель повідомив учням, що “Intermezzo” посідає важливе місце у новелістиці к. ХІХ – поч. ХХ ст. Це один з шедеврів української класики. Моральні та політичні ідеї твору, авторська позиція митця органічно впливають з сюжету, композиції, стилю, що є великим художнім надбанням М.Коцюбинського.

Ліричний герой новели – людина високої духовної культури, він вмie бачити глибинні зв’язки між предметами і явищами. Душа його – надзвичайно

чутлива і вразлива до людських страждань, сприятлива до краси. Вибір саме такої особистості був обумовлений ідейно-стильовими особливостями новели. Пейзажні малюнки твору є органічним втіленням авторської ідеї, що є свідченням того, що М.Коцюбинський вийшов за межі традиційних функцій пейзажу в літературному творі. Як завжди у цього автора, пейзаж у художньому тексті виконує надзвичайно важливу функцію. У новелі, зокрема, він більше, ніж у його попередніх творах, відповідає внутрішньому стану героя, психологічно вмотивовує його дії. Пейзаж у творі подано крізь призму сприйняття головного персонажа, він виразно психологізований і ліризований, будується на постійній взаємодії вражень. “Молода сила природи”, клекіт “в соках надії” оновлюють душевні сили героя, дають йому можливість повернутися до повноцінного активного життя. В “Intermezzo” М.Коцюбинський знаходить нові засоби змалювання пейзажу, підкреслюючи різницю між ритмічністю життя природи і взаєминами людей. У творі природа – активний сюжетний двигун. Характерно, що образи природи у новелі такою ж мірою індивідуалізовані, як і людські постаті.

Однією з дійових осіб твору, як відзначив М.Коцюбинський у вступній ремарці, є образ жайворонка. Коли митець вводить його в загальну картину степу, то пейзажний малюнок набуває додаткової озвученості. Цей ефект досягається за допомогою майстерності автора у поєднанні засобів словесного мистецтва з музичними. “Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в монотонну тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне. Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні звуки... Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу”. (Цей уривок учитель радить старшокласникам виразно перечитати і передати своє враження від прочитаного). Далі вчитель звертає увагу учнів на те, що природне життя сприймається ліричним героєм як вища гармонія: “над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності”. Картина степу подається автором пластично, під час її сприйняття читачем задіяні всі органи чуття: слухові, зорові, нюхові, дотикові. Автором використовується багата палітра образних засобів, особливо зорових і слухових, що досягається майстерним використанням ним системи метафоричних образів і персоніфікацій. Приклади, що підтверджують ці слова вчителя, учні наводять самостійно: “киплять...срібноволося вівса”, “ниви котять та котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в край неба”, “вівса, пшениці, ячмені – все се зіллялось в одну могутню хвилю” тощо). Природа, побачена і відчута М.Коцюбинським, є надзвичайно витонченою, різноманітною, а тому вона сприймається, як найкраща музика, міниться в настроях, в рухах, у пластиці, вона живе. Краса природи і краса душі у новелі становлять одне ціле, взаємодоповнюючи та взаємопоглинаючи одне одного.

Ілюструючи авторське обдарування, рівень його майстерності, учні, працюючи з художнім текстом, вибирають із новели ті пейзажні замальовки, які їм сподобалися найбільше з ідейного та художнього боку. Наприклад, “тихо

пливе блакитними річками льон”, пшениця “біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти”, героя спиняє “біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл”, лягає під ноги “співуча арфа й гуде на всі струни”, “стушилися краями дві половини – одна зелена, друга блакитна – й замкнули у собі сонце, немов перлину”. Робота учнів над текстом спрямовується вчителем у потрібному напрямку за допомогою питань типу:

- 1) Як показано в уривку враження автора від зовнішнього світу?
- 2) Якими засобами передано багатство і різноманітність вражень від природи?
- 3) У чому прослідковується внутрішній зв'язок пейзажу з переживаннями героя?
- 4) Доведіть, що ідейне спрямування твору нерозривно пов'язане з пейзажними картинками?
- 5) Назвіть наскрізний образ твору, спробуйте пояснити авторський вибір?

Підсумовуючи роботу на уроці, вчитель зазначає, що тропи М.Коцюбинського позначені вишуканістю, яскравою поетичністю, що дозволило автору не лише створити самодостатній образ чистого, сонцясного світу природи, але й розкрити за його допомогою психологічний стан головного героя твору.

Метою домашньої письмової роботи є перевірити, наскільки глибоко учні засвоїли матеріал, а також закріпити в них навички самостійного спостереження над засобами змалювання пейзажу у художньому творі, навчити виділяти елементи своєрідності, майстерності М.Коцюбинського у використанні ним психологічного пейзажу в літературному творі. З цією метою і пропонується тема: “Майстерність М.Коцюбинського у відтворенні настроїв людини та картин природи у новелі “Intermezzo”. На наступному уроці аналізуються учнівські роботи. Найбільш цікаві та змістовні читаються всьому класу.

На основі аналізу учнівських домашніх письмових творів-мініатюр можна констатувати, що вивчення новели “Intermezzo” викликало і певні труднощі у дітей (особливо на тематичному і жанровому рівнях). Незважаючи на це, письмове завдання виконала переважна більшість учнів (90–92%), хоча якість робіт була неоднаковою. У своїх творах-мініатюрах учні аналізували майстерність М.Коцюбинського у змалюванні пейзажів, відтворенні душевного стану образів-персонажів, наприклад: “М.Коцюбинський виявив у творі, на мій погляд, неабиякий Божий дар. Він зміг настільки переконливо висвітлити муки душі головного героя, що більшість читачів, які навіть не стикалися з подібними проблемами, можуть сказати, що герой вирішує досить складне, принципове питання у своєму житті. Втома персонажа, його фізичне і моральне виснаження майстерно малює автор завдяки звертанню до картин природи. Лише на лоні природи ліричний герой знаходить те, чого не мав у повсякденному житті. Він гладить руками соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі, милується волошками, п'є цілющий напій сонця і оживає, відроджується до суспільно активного життя...”

Типовою помилкою учнів було те, що вони, починаючи розмову про засоби створення пейзажу М.Коцюбинським та відтворення за його допомогою психології митця, швидко переходили до загального аналізу твору, особливо його ідейного спрямування або просто цитували окремі уривки художнього тексту, не пояснюючи їх ідейно-художнього значення. Наприклад: “Новела є високохудожнім ліро-епічним твором, своєрідним за композицією і сюжетом. По-перше, сама назва твору – це невеличка музична п’еса, що виконується оркестром між окремими частинами опери. У художньому творі М.Коцюбинського вжито у значенні перепочинок. Сама назва настроює нас на ліричну тональність. Якщо звернути увагу на дійових осіб, то легко побачити їх незвичайність – моя утома, ниви у червні, сонце, три білих вівчарки, зозуля, жайворонки, залізна рука міста, людське горе. Внутрішні переживання героя ми бачимо ніби його очима: “Десять чорних кімнат, налитих п’ятьмою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної п’ятьми меблів і скрип помосту під їх вагою”. Природа у творі постійно супроводжує героя: “глибоке небо, повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно”.

Багатство художніх засобів у тексті допомагає краще зрозуміти творчий задум письменника, ідейно-естетичні якості його твору, а значить і його цінність. Прикладом може бути оповідання В.Шевчука “Жовтень, місяць, сад...”.

Фрагмент уроку № 33 з теми: Багатство образотворчих засобів у змалюванні пейзажу, його роль у розкритті настроїв героїв та створенні цілісної картини твору (В. Шевчук “Жовтень, місяць, сад...”).

Мета: Виявити особливості розкриття настроїв героїв в оповіданні, звертаючи увагу на майстерність письменника у засобах змалювання психологічного пейзажу.

Основною формою роботи на уроці можна запропонувати роботу з художнім текстом. На початку заняття також буде доречним слово вчителя. Словесник обов’язково зверне увагу учнів на побудову оповідання, яке композиційно не підпадає під класичні канони жанру. Твір складається з двох умовних частин, кожна з яких, по суті, дублює одну одну. Це означає, що у творі наявна одна сюжетна лінія – одна подія, про яку розповідають два герої, висвітлюючи її крізь призму власної душі. І хлопець, і дівчина, які є головними героями, розповідають ніби одне і те ж, але читач сприймає їх розповіді по-різному. Вагому роль при цьому відіграють пейзажні описи, що проходять крізь призму психологічного стану кожного з героїв, а також створюють цілісну емоційну картину твору. Учитель наголосить, що пейзажні малюнки твору є органічним втіленням авторської ідеї і свідченням того, що В.Шевчук вийшов за межі традиційних функцій пейзажу в літературному творі. Пейзаж у його тексті виконує надзвичайно важливу функцію і виразно будується на взаємодії вражень героїв.

Використовуючи прийом спостереження за художнім текстом, учні визначають пору року, яка описується в оповіданні. Це осінь – пора думок, лірики та смутку, зів’ядання. Далі учитель майстерно скеровує увагу читачів на старих людей, яких автор “посадив” в осінньому парку: “Старі на лавках грали в

доміно і шахи. Вони грають так цілий рік і, може, цим хочуть ствердити факт, що вони вже віджили, що вони вже виходять з життя”. Пейзаж є віддзеркаленням настрою героя, його внутрішніх переживань: “Я перейшов через сад і, сівши на лаві, став дивитися на пожовклі дерева”, “була осінь”, “був жовтень місяць, і сад був засипаний листям”. Осінь вже сама по собі навіює смуток, це час для роздумів і душевних переживань. Учителю слід звернути увагу учнів на мистецьку лаконічність висловлювань письменника, їх інформативність, що є ознакою справжньої майстерності митця.

Наступним кроком учителя є концентрація уваги учнів на особливу роль жовтого кольору в художньому творі. Саме цей колір допомагає відобразити настрій героїв, він має багато функцій та значень. У першому випадку дерева “пожовклі”, тобто тільки прихопилися жовтизною, тому цей відтінок кольору сприймається без смутку, скоріше, навпаки, герой відчуває “якусь теплу хвилю в грудях, вона підіймала і захоплювала”. Уважні читачі безперечно зауважать, що й місяць обраний з відповідною назвою – жовтень. Жовтого кольору у творі справді багато, але він не одноманітний, він має безліч відтінків і виконує різноманітні функції. Учитель зачитує частину тексту: “Місяць і далекі ліхтарі робили кольори приглушено жовтими. Ми занурювались у цю жовтавість, ми слухали звуки і відчували запахи, їй-богу, це було добре”. Педагог-словесник спрямує увагу учнів на те, що приглушено жовтий колір тут відображає душевний спокій хлопця, інтимізує обстановку. Але коли головний герой розуміє, що почуттів немає, то листя, яким кидаються друзі “жовте і сухе”. Тут жовтий колір символізує почуття, які вже не існують.

Учитель запропонує учням продовжити спостереження за авторським прийомом із жовтим кольором, який також функціонує у розповіді від імені Тані. Неприємні і суперечливі відчуття героїні, асоціюються у неї із садом, що “жовто палав у сутінках.” Коли ж у її душу прийшов спокій, “кольори в сутінках набирали дивної м’якості”.

Уривки пейзажів учитель радить учням виразно перечитати і передати своє враження від прочитаного у письмовому варіанті. Учні, працюючи з художнім текстом, виберуть із оповідання ті пейзажні замальовки, які їм сподобалися найбільше з ідейного та художнього боку, ілюструючи авторське обдарування та рівень його майстерності. Робота учнів з текстом спрямується вчителем у потрібному напрямку за допомогою питань типу:

1. Як показано в уривку враження героя від зовнішнього світу?
2. Якими засобами передано різноманітність вражень від осіннього пейзажу?
3. У чому прослідковується внутрішній зв'язок пейзажу з переживанням героїв?
4. Назвіть наскрізний образ твору, спробуйте пояснити авторський вибір.

Підсумовуючи роботу на уроці, вчитель робить висновок: пейзажні описи та колористика зокрема, допомагають автору розкрити і передати читачеві настрої героїв та їх душевні переживання.

У процесі аналізу літературного твору, зосереджуючи увагу учнів на його своєрідності, варто звертатися і до тих деталей, які відіграють важливу роль у

художньому контексті. Не можна не погодитися з відомим вчителем-словесником Є.Ільїним, що саме через художню деталь можна побачити твір в цілому, відчути авторську манеру, своєрідність бачення митцем світу. Як приклад виділення на уроці деталей крупним планом з метою вивчення категорій майстерності митця наведемо фрагмент уроку №29, проведеного в одному з експериментальних класів на тему: “В.Стефанік “Камінний хрест” (мистецтво художньої деталі)”.

Мета уроку: звернути увагу учнів на важливість у художньому тексті такого засобу, як художня деталь; виявити талант В.Стефаніка на рівні майстерного володіння мистецтвом художньої деталі на матеріалі психологічної новели.

Урок розпочався вступним словом учителя про художні достоїнства новели “Камінний хрест”. Учитель відзначив: велику популярність має новела “Камінний хрест” В.Стефаніка про еміграцію за океан зубожілих селян. Сам автор назвав цей твір своїм улюбленим, “сердечною роботою”. Історію трагічного життя родини Дідухів автор розкрив за допомогою вдало підібраної системи засобів, серед яких художня деталь займає чільне місце. Художня деталь вимагає від письменника особливого хисту, чуття, як і коли нею користуватися. Не кожному письменникові дано вміння створювати довершену художню картину за допомогою художньої деталі та подробиці. Лише справжній майстер художнього слова може “дозволити” собі бути одночасно пишномовним та лаконічним. В.Стефанік є якраз таким автором, що володіє цим мистецтвом досконало. Новела “Камінний хрест” є тому переконливим доказом. Тут кожна деталь – багатозначна, змістовна, незамінна. У творі немає нічого зайвого, випадкового, слова – місткі, точні, влучні. Звернімося безпосередньо до художнього твору. Пошлемося на той епізод тексту, де розкриваються причини еміграції як соціального явища. В.Стефанік вдається до характеристики головного персонажа новели Івана, що є типовим представником зубожілого селянського роду. Автор не подає детального портрету героя, він лише звертає увагу читача на найголовніше – найхарактерніші деталі зовнішності, що характеризують нелюдські зусилля Івана під час праці.

Після того, як учнями був перечитаний відповідний епізод, учитель радить їм відповісти на запитання:

- 1) Які деталі портрету використовує автор?
- 2) Доведіть, що портретні деталі у творі є достатньо переконливими, що дозволяють уявити зовнішність героя?
- 3) Спробуйте намалювати словесний портрет Івана.

Аналізуючи внутрішній стан Івана, що “викорінував” себе з села, увага старшокласників зосереджується на такій психологічній деталі – письменник порівнює героя з живим каменем, якого хвиля викотила на берег. Камінь, позбавлений своєї звичайної стихії, став “тяжкий і бездушний”, він блимає “мертвими блисками” і “глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків”. Говорячи про цей образ, учитель пропонує учням виявити його змістове навантаження самотійно.

Предметом уваги школярів повинен стати також епізод, коли лаконічно, за допомогою влучних психологічних деталей, передає автор невимовне горе емігранта, який “заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди...” Цікавим і вагомим у творі є також епізод – танок героя. Іван сприймає свій вимушений від’їзд до Канади, як смерть, цим обумовлений його напівбожевільний стан напередодні від’їзду. Надзвичайно влучно письменник вводить у художній текст деталь, яка уважному, вдумливому читачеві говорить більше, ніж докладний опис – люди “задеревіли”, побачивши, як п’яний Іван Дідух потяг у танець дружину. Одним словом майстер зміг подати картину жахливого танцю та показати відчай втомленої від горя душі героя.

На кінець розмови про роль художньої деталі в новелі “Камінний хрест” та майстерності В.Стефаніка пропонується учням відповісти на запитання:

1) Що, на вашу думку, хотіла підкреслити О.Кобилянська, яка прочитавши твір, звертаючись в листі до В.Стефаніка, зазначала: “Страшно сильно пишете...”?

2) Що дає підстави стверджувати, що В.Стефанік є майстром художньої деталі (на матеріалі творів, вивчених раніше).

3) Яку функцію виконують художні деталі у творі “Камінний хрест”?

4) Яких майстрів художньої деталі ви ще знаєте?

Аналіз учнівських письмових відповідей засвідчив, що робота над дрібним за формою елементом художнього твору – деталлю - у творі В.Стефаніка викликає у дітей зацікавленість. Більшість висловлювань школярів були досить емоційними. Деякі роботи дають підставу твердити, що, готуючись до відповіді, учні користувалися, крім художнього тексту, ще й критичним матеріалом. Наприклад, Наталія Ч., відповідаючи на перше питання, написала: “Твори В.Стефаніка вражають читача своїм тонким психологізмом, увагою до дрібниць і вмінням вцілити саме у ту ноту душі читача, яка примушує відчувати пекучий біль за долю героїв творів. Одним з таких творів-шедеврів є “Камінний хрест”. Я вважаю, що Ольга Кобилянська була вражена стилем написання новели, її глибоким змістом та чудовою формою...” Андрій П. у відповіді на це ж питання зазначив: “Новела “Камінний хрест” – це відгук письменника на криваві сльози та горе українських емігрантів, які часто гинули на чужій землі, так і не знайшовши бажаного щастя... Прощання Івана Дідуха з селом, із земляками – це страшна картина, читаючи яку стигне кров. У камінний хрест герой вклав все найдорожче, а може, і власне серце. Автор зміг розповісти про це читачеві настільки правдиво і художньо переконливо, що і дало, на мою думку, можливість іншій письменниці О.Кобилянській написати: “Страшно сильно пишете Ви. Так, якби-сьти витесували потужною рукою пам’ятник для свого народу... Гірка, пориваюча, закривавлена поезія Ваша.., котру не можна забути. І все хочеться її пити...”

Відповідаючи на друге запитання, Юлія П. відзначила: “В.Стефанік не використовував у своїх творах докладних описів, він не визнавав багатослів’я. Кожне слово митця є вагомим, воно промовляє до читача на повний голос. Одна-дві деталі-рисочки – і перед читачем постає картина чорної безодні з життя українського тогочасного села. Я вважаю, що В.Стефанік є неперевершеним

майстром художньої деталі. Приклади цьому – у кожному його творі, особливо показовими з цього приводу мені здаються новели “Новина” і “Камінний хрест”.”

Тетяна М. вважає, що “В.Стефанік – талановитий український письменник, неперевершений майстер стислої соціально-психологічної новели. Глибокий психологізм, драматизм та прихований ліризм його новел розкривається через майстерне використання автором художніх деталей. Майстерність В.Стефаніка щодо художньої деталі має в основі те, що з великої кількості життєвих фактів, колізій він уміє відібрати найхарактерніше, найістотніше, те, що відбиває сутність усього життя. Він показує все це, мов у спаласі блискавки, дозволяючи читачеві побачити найголовніше. Тільки видатний майстер може одним словом-деталлю так багато повідомити читачеві. Наприклад, у новелі “Новина”, яку я вважаю справжнім дивом художньої досконалості, яскравою деталлю наростання страху героя є “камінь на грудях”. Ріка у місячному сяйві нагнітає жах, наближує Гриця Летючого до божевілля. Бучок, який дав Гриць Гандзуні, - деталь, що показує любов персонажа до доньки, турботу про неї, бо Гриць – не злочинець, а нещасна людина, люблячий батько, який не хотів, щоб його діти мучилися”.

Але не всі учні виявили розуміння предмета дослідження. Зокрема, Ігор Ю. дав таку відповідь на друге питання: “В.Стефанік належить до українських письменників к. ХІХ – поч. ХХ ст. Він був захисником інтересів селянства, співцем селянської душі і володарем їх душ. Він має всесвітню славу як майстер психологічної новели. Його твори з життя простого сільського люду відзначаються простотою та глибоким ліризмом. В.Стефанік не подає повні, закінчені портрети своїх героїв. За допомогою окремих штрихів він передає читачам найдрібніші переживання героїв. Цей письменник є тонким знавцем психології людини в її найкритичніші хвилини життя. Це і дає підставу стверджувати, що В.Стефанік є майстром художньої деталі”.

Серед майстрів художньої деталі учні називали, крім В.Стефаніка, І.Франка, С.Васильченка, О.Кобилянську, М.Коцюбинського та В.Винниченка.

До неперевершених майстрів художньої деталі серед українських письменників ХХ ст. можна зарахувати й Г.Тютюнника. Фрагмент уроку № 19 з теми: Г.Тютюнник – майстер художньої деталі в портретному описі (на матеріалі оповідання “Три зозулі з поклоном”).

Мета: довести учням, що Г.Тютюнник в оповіданні виявив майстерність і талант у змалюванні словесного портрета, акцентуючи увагу на окремі деталі.

На основі прочитаного учнями художнього тексту робота розпочинається у формі бесіди:

1. Хто є головними героями оповідання?
2. Яку художню форму обирає автор, щоб читач зміг наочно уявити своїх героїв (Марфу, Софію)?
3. Чи можна вважати цю спробу для письменника вдалою?

Підсумком відповідей учнів може бути зауваження педагога-словесника про вагому роль портретних описів у художньому творі. Портретні деталі в оповіданні “Три зозулі з поклоном” дуже лаконічні, але напрочуд влучні. Вони

роблять зображувану автором картину особливо яскравою і глибокою за змістом. Завдяки їм вибудовується цілісна картина образів, створених за допомогою слова. Письменник майстерно вводить у твір описи деталей зовнішнього вигляду героїв, які формують уявлення як про загальний зовнішній вигляд, так і про характер персонажів. Деталі їх зовнішнього вигляду можуть сказати читачеві навіть більше, ніж мова, внутрішні характеристики.

Тютюнник звертає увагу на деталі зовнішності, які виражають внутрішній емоційний стан героя. Варто запропонувати учням знайти у тексті, як автор описує Марфу Яркову: “Вона стоїть без хустки, сива, пишноволоса – колись її волосся сяяло проти сонця золотим, тепер не сяє. Видно волосся умирає раніше, ніж людина...” У цьому фрагменті акцент ставиться на волосся. Ніби незначна деталь, але з цього опису учень робить висновок, що доля у неї склалася тяжка, Марфа пережила багато горя і молода краса швидко зів’яла разом з надією мати щасливе життя. А замолоду вона була “тонесенька, тендітна, в благенькій вишиваній сорочині й рясній спідничині над босими ногами – і сидить, сяє жовтими кучерями з-під чорної хустки”. З цього невеличкого опису можна зробити висновок і про матеріальне становище жінки, і про її душевний стан. Майстерно підібране кожне слово, навіть зменшувально-пестливі суфікси несуть семантичне та експресивне навантаження. Сама Марфа “тонесенька”, її сукня “благенька”. Вони також налаштовують на певний настрій та емоції. Поза увагою учнів не повинно залишитися те, що письменник використовує метафору “сяє кучерями”, що у поєднанні з босими ногами та чорною хусткою створює своєрідну антитезу між високим духом і злиденним одягом. Тож робимо висновок, що дзеркало душі Марфи – це її волосся, що ніби віддзеркалює її внутрішній стан, почуття, життєву енергію.

Окрему увагу учнів варто звернути на майстерність змалювання образу Марфиного чоловіка Карпа: “Товстопикий був, товстоногий. І рудий – матінко ти моя... Як стара солома”. Знову звертається увага на волосся. Воно сухе, мертво, як і душа в Карпа. Марфа і Карпо знаходяться як в духовній опозиції, так і в зовнішній: “Марфа проти нього – перепілочка”. Тож така деталь, як волосся, його стан і колір має у творі вагомое значення. Так, коли Марфа була молода і закохана, її волосся “сяяло проти сонця золотим”, “сяяло жовтими кучерями”, та коли надія на щастя була втрачена – коханий помер – “вона стоїть сива”, волосся “тепер не сяє”.

Важливо, щоб молоді читачі помітили, ще одну деталь зовнішнього вигляду героїв, якій Г.Тютюнник приділив особливу увагу в тексті – це очі. Вони є активними учасниками оповідання, “діють” разом зі своїми господарями, розкривають їх настрої та душевні порухи. Очі чоловіка Софії “так і печуть чорнюці! Гляне було – просто гляне і все, а в грудях так і потерпне” відповідають усьому образу чоловіка. “Сокіл був ставний такий, смуглий”. Такі очі випромінюють силу, благородство, впевненість, що і підтверджується далі у тексті його вчинками та словами. Але під впливом еволюції психічного стану героя, коли знаходився на засланні, змінилися його очі: “вже не пекли, а тільки голубили – такі сумні. Дивиться ними – як з туману”. Очі видали зламаний дух чоловіка, відкрили жінці і учням його горе. Декількома словами описуються й

очі Марфи: “наче дві свічечки голубі”, а скільки кажуть про стан героїні – “її душа тріпоче, сльози бринять, очі повні болю”. А три слова “очі мамині сухі” кажуть про внутрішній спокій, відсутність болю та образи.

Учитель наголосить, що письменник завдяки влучним описам зовнішності зумів охарактеризувати не тільки стан героїв, а й час, у який відбувалися події. Про це нам каже опис поштаря: “височенний, худючий, як сама худорба, з брезентовою поштарською сумкою через гостро підняте вгору плече”, “зітхає немічно худими грудьми”. Доречно використовуючи яскраві художні деталі, авторові вдалося показати, в якому скрутному становищі живуть люди, як вони бідують і тяжко працюють.

Підсумком уроку може бути слово вчителя, де варто зауважити, що Г.Тютюнник, майстерно використовуючи портретні деталі, влучно характеризує внутрішній світ героїв. Отже, аналіз новели “Три зозулі з поклоном” дозволяє зробити висновок, що влучність і лаконічність – ознака справжньої майстерності цього майстра художнього слова.

У системі уроків експериментального характеру важливе місце відводилося *вивченню мови художнього твору, зокрема і мови художніх персонажів*, адже мова художнього твору є засобом творення художніх образів; мова образів-персонажів є засобом їх індивідуалізації. Наведемо фрагмент уроку № 31: Майстерність автора в зображенні мови образів-персонажів (І.С.Нечуй-Левицький, “Кайдашева сім’я”).

Мета: виявити майстерність автора, аналізуючи мовну партію окремих персонажів повісті.

Перед проведенням уроку учні одержали домашнє завдання, яке передбачало їх самостійну роботу над художнім текстом повісті з метою виділення найбільш яскравих, на думку учнів, діалогів та з’ясування їх функції в межах цілого художнього тексту. Урок розпочався розповіддю вчителя про художні достоїнства твору. Вчитель акцентував увагу на тому, що “Кайдашева сім’я” – одна з найталановитіших соціально-побутових повістей у творчому доробку письменника. Значним досягненням І.Нечуя-Левицького у творі є мова персонажів, мова твору загалом. Це дало І.Франку підставу стверджувати, що мова повісті особливо багата, колоритна, близька до народної. Майстерно користується автор описами зовнішності персонажів, житла, садиби тощо. Сам письменник знав безліч народних пісень, переказів, приказок. Дотепні порівняння, прислів’я, приказки виявляють авторську позицію, вони є у повісті засобом засудження всього того, що деморалізує людину. Учні наводять приклади з повісті І.С.Нечуя-Левицького.

Далі вчитель, звертаючись до учнів, зазначає, що, на думку критиків, у повісті “Кайдашева сім’я” автор досяг високої майстерності у створенні глибоко індивідуалізованих характерів. Особливо важливою для характеристики персонажів є їх мова.

У подальшій роботі над повістю вчитель спирається на той матеріал, що учні знайшли у художньому тексті, готуючись до уроку. Школярі виділяють найбільш виразний, на їх погляд, діалог повісті, намагаються переказати його близько до тексту, а потім перечитують цей уривок у творі. Це робиться з метою,

щоб учні наочно побачили різницю між художнім текстом і переказом та звернули увагу на засоби увиразнення літературного тексту майстром художнього слова І.Нечуєм-Левицьким.

Працюючи над мовою персонажів повісті, вчитель зосереджує увагу не лише на поетичності та пластичності мови, системі тропів, але й на індивідуалізації персонажів. Це, звичайно, краще робити шляхом порівняльної характеристики мови персонажів, наприклад, Лавріна і Карпа, Мотрі та Мелашки, Мотрі та Кайдашихи. Важливо також, щоб у процесі роботи учні помітили, що одним з проявів майстерності І.Нечуя-Левицького є наявність тонкого ліризму та іскрометного гумору, що є властивим і мові автора, і мові персонажів.

Для домашнього завдання пропонується письмова робота за вибором учнів з таких тем:

- 1) Що дає підстави нам говорити про майстерність автора у відтворенні описів та діалогів у повісті “Кайдашева сім’я”?
- 2) Мову кого з персонажів повісті ви вважаєте найвиразнішою?
- 3) Чому мова персонажа є вагомим засобом типізації та індивідуалізації персонажа (на матеріалі повісті “Кайдашева сім’я” І.Нечуя-Левицького)?

Перевірка письмових робіт засвідчила, що учні загалом засвоїли потрібний матеріал. Виконуючи завдання, вони часто вдавалися до цитування художнього тексту. Наприклад, Олена М. написала: “Велике значення в характеристиці персонажів повісті І.Нечуя-Левицького “Кайдашева сім’я” має індивідуалізація мови кожного з них. Наприклад, у вуста старого Кайдаша автор вкладає буденну мову з елементами набожності: “Господи! Чи в вас Бога нема в серці, що ви в таку святу п’ятницю паскудите язика?” Проте набожність не заважає Омелькові лягати: “Брешеш! Я не против грошей. Ось дечки гроші, а тобі не дам. Дулю візьмеш, а не гроші”. Автор майстерно ілюструє засобами мови гнів Карпа, його зневагу до батька: “...Не лізь, бо задушу, іророва душа”, він показує і зневагу до матері: “Не так шкода мені матері, як шкода чобіт!”. Груба й сердита мова Мотрі, що сповнена образливих слів і лайливих дотепів: “Чого вилупили баньки, неначе зроду не бачили?”. За допомогою мови письменник переконливо створює ліричний портрет Мелашки. Ось як пісенно звучить її мова на початку твору: “Шумить діброва на горі, та тільки жалю мені завдає.” Не випадково, коли Мелашка говорила з Лавріном, йому здалося, “неначе в житі загуркотіла горлиця”. Зміни в характерах Лавріна і Мелашки спричинили зміни у їх мові, вона стає грубою, лайливою...

Безперечно, треба бути великим знавцем народної мови, художником слова, майстром своєї справи, щоб створити твір такого високого художнього рівня”.

У роботі Тетяни В. зазначено: “Висока майстерність І.С.Нечуя-Левицького виявляється у змалюванні ним мови персонажів. Наприклад, автор майстерно подає кілька монологів старого Кайдаша, що служать засобом розкриття внутрішньої сутності героя...

У повісті “Кайдашева сім’я” автор майстерно зобразив колоритні картини побуту та сімейних взаємин, мальовничі картини природи, ліричні сцени

кохання. І.Франко дав дуже високу оцінку творам І.Нечуя-Левицького. Я вважаю, що ми маємо всі підстави, аби вважати цього талановитого митця окрасою нашого українського письменства”.

Звичайно, як і слід було чекати, не всі учні успішно впоралися з запропонованим завданням. Відповідаючи на конкретні, зазначені вище запитання, деякі з них говорили про внесок І.Нечуя-Левицького в історію української літератури, переходили до загального аналізу повісті чи аналізували характер окремих персонажів. Наприклад, Тетяна І. написала, відповідаючи на питання про виразність мови героїв художнього тексту: “У цьому творі немає якогось одного головного героя, навколо якого б згуртувалися всі інші персонажі і всі діалоги. Старого Кайдаша автор показує як комічний персонаж, його комізм яскраво виражений у мові. Стара Кайдашиха так характеризується автором: “...довго терлася коло панів і набралася од їх трохи панства”. До неї прилипла якась облесливість у розмові й повага до панів. Від них вона сприйняла погордливе ставлення до бідніших від себе, стала людиною бездушною, егоїстичною і злою. Невістка Кайдашів, Мотря, прийшла у родину багачкою. У неї був твердий характер і гострий язик. Із свекрухою вона лаялася з насолодою, навіть “співала на злість свекрусі голосно на всі сїни”...”

Ці моменти треба враховувати у подальшій роботі над художніми творами, даючи оцінку творчим роботам учнів.

Нарешті, *вияв майстерності письменника аналізується на рівні всього твору чи творчості* (майстерність у розгортанні сюжету, довершеність композиційного втілення авторської ідеї, досконалість у змалюванні образів-персонажів, майстерність розкриття тематики, проблематики, аналіз особливостей творчої манери митця, його стилю, звукової організації поетичної мови та ін.)

Наведемо кілька фрагментів експериментальних уроків такого характеру.

Тема уроку №33: Особливості композиційної побудови роману Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”.

Мета уроку: показати старшокласникам оригінальність і довершеність композиційної організації великої епічної форми – роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Виявити елементи майстерності автора, спираючись на дослідження художнього тексту.

Вибір роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” предметом учнівської уваги на рівні майстерної побудови зумовлювався тим, що композиція твору є надзвичайно оригінальною та виконує важливу функцію у межах художнього цілого. Розкрити перед старшокласниками своєрідність творчого процесу, результатом якого стає досконалий витвір словесного мистецтва (в тому числі і на композиційному рівні), допоможе ознайомлення з історією написання твору.

Учитель пропонує учням (1-2 особам) за бажанням, підготувати повідомлення (у вигляді реферату) про те, як Панас Мирний та Іван Білик працювали над романом, коли і у зв'язку з чим виник у Панаса Мирного задум твору, хто був літературним прототипом головного героя, яка жанрова еволюція роману (від нарису до повісті та соціально-психологічного роману), чим зумовлені композиційні зміни, поява у художньому тексті нових розділів, образів

тощо. Робити це треба в такий спосіб, щоб перед старшокласниками розкривалася складність творчого процесу, етапи вдосконалення художнього тексту.

У подальшому вивченні твору на уроці чергуються такі види роботи, як слово вчителя, бесіда, відповіді на запитання, самостійна робота учнів.

Учитель: композиція роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» - оригінальна. У творі відсутня хронологічна послідовність у викладі подій, що зумовлено загальним ідейним задумом авторів. Академік О.Білецький слушно зауважив щодо композиції цього роману: «Композиція роману схожа на будинок з багатьма прибудовами і надбудовами, зробленими неодноразово і не за строгим планом». Але своєрідна побудова твору має логіку. Роман складається з 4 частин, кожна з яких містить кілька тематично завершених епізодів (всього їх 30) зі своїми назвами. Це дає можливість читачеві вільно рухатися від однієї ситуації до іншої, авторові змінювати плани зображення (від окремої особистості – Чіпки до життя народу). Велика кількість позасюжетних сцен і ситуацій, що на перший погляд руйнують струнку композиційну побудову, є ідейно-художньо обумовленими, виконують важливу функцію у зображенні конфлікту між полярними суспільними силами. Крім того, композиційна побудова твору допомагає розкрити психологічно складний та суперечливий образ Чіпки.

Автори роману звертають увагу на історично правдиве розкриття типових рис епохи 60-х років минулого століття, зазначаючи, що це був час спотворення душі людської: «Чи не здурів, чи не збожеволів, бува, народ?» Цей художній аналіз епохи хоча і не стосується основної фабульної лінії роману, але спрацьовує на його ідейне спрямування.

У романі в розділі «Польова царівна» змальовується контраст між чудовою природою і жорстокою дійсністю. З цього приводу учням пропонується відповісти на питання: на що розраховував Панас Мирний, сподіваючись, що розділ «зацікавить читача»? Чому?

До розділу «Тайна-невтайна» учням пропонується запитання: Яке змістове навантаження несе цей розділ, наскільки вмотивованою є його необхідність у художньому тексті роману (у розділі подається історія життя Чипчиного батька, показано процес формування ненависті Чіпки до панів); до другої частини роману пропонуються такі запитання: В якій частині твору змальовано закріпачення села Пісок? Наскільки переконливо автор вмотивовує зв'язок лиха давнього і сучасного?

Працюючи над змістом всього твору, старшокласники з'ясовують:

- 1) Чому більшість розділів роману сповнені соціальним звучанням?
- 2) У чому виявляється майстерність автора у зображенні масових сцен?
- 3) Чим можна пояснити той факт, що побутових конфліктів у романі значно менше, ніж соціальних?
- 4) Яку композиційну функцію виконує остання картина (панорама села Пісок)?
- 5) Чи можна обґрунтовано говорити, що окремі картини роману нагадують драматичні твори?

б) Що дає підстави стверджувати, що роман є феноменом української класичної прози?

Завдання додому: спробувати, використовуючи художній матеріал твору, спроектувати свою власну композиційну модель роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, не руйнуючи при цьому загального ідейно-тематичного спрямування художнього тексту. Бути готовим в усній чи письмовій формі пояснити свій варіант композиції. Підготуватись до розмови з теми: чому так важко створювати композиційно досконалий художній твір, чому письменники так старанно шліфують композиційну форму художнього твору; довести, що є підстави Панаса Мирного називати майстром композиції.

Виконуючи домашнє завдання, учні переконалися практично, що вносити якісь, навіть незначні зміни у композицію художнього твору, – справа невдячна. Жоден із старшокласників не наважився зробити суттєві зауваження щодо побудови роману, визнаючи, що створення художньо досконалої композиції – справа надзвичайно складна і відповідальна, яка під силу лише майстру художнього слова. Свої аргументи учні доводили, користуючись художнім текстом. Наприклад, Андрій П. відзначив: “Роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” має дуже своєрідну композицію. Починається він розділом “Польова царівна”, у якому ми, читачі, зустрічаємося з дорослим Чіпкою, бачимо його перше кохання. Такий початок є інтригуючим для читача. В кінці першої частини ми знайомимося з розповіддю про Грицька Чупруненка. Здавалося б, що ця художня інформація не пов’язана з попередньою, бо мова йде не стільки про Чіпку, скільки про друга його дитинства. Але виявляється, що така побудова цілком вмотивована: автор протиставляє Грицька Чіпці; показує, що чесною працею можна домогтися набагато більше, ніж злодійством.

У другій частині роману подається історія закріпачення села Піски Катериною II, йдеться про завзятого січовика Мирона Гудзя, який виборює своєму родові волю, а також про життя онука Мирона – Максима, який поступово скочується на хибний шлях, стає грабіжником і живе за рахунок награваного. Долі Максима та Чіпки тісно пов’язані, тому вилучення і цієї частини з композиції твору є недоречним.

Найважливіше місце у романі, на мій погляд, посідає третя частина, присвячена повністю Чіпці. Тут ми бачимо боротьбу добра і зла, правди і кривди, невміння героя відстояти своє, заробити грошей, щоб купити землю, як це зробив Грицько. Зло, неправда, що зустрічаються на шляху Чіпки, впливають на його психічний стан, зумовлюють те, що він врешті-решт стає на шлях грабіжника, п’яниці і вбивці невинних людей.

Четверта, заключна частина, є підсумком пройденого життєвого шляху Чіпки, Максима та інших персонажів твору. Вона дає нам можливість уявити майбутню долю героїв роману.

Отже, всі частини твору вмотивовані, обґрунтовані, логічно виправдані. Тому, на мій погляд, композиція роману Панаса Мирного є бездоганною, вона не вимагає корегувань і змін, як з боку автора, так і з боку критиків і звичайних читачів».

Олена В. висловила про композицію твору так: “Можливо, хтось вважає, що недоречно було авторові вводити у художній текст екскурси у минуле, бо це руйнує цілісність сприйняття твору. Але уважно прочитавши роман, можна стверджувати, що кожне повернення дії у минуле має своє ідейно-художнє навантаження. Ретроспекції допомагають повніше зрозуміти формування характерів дійових осіб, створити психологічний портрет головного героя. В такий спосіб письменник підштовхує нас до думки, що жодна риса характеру, вчинок або думка персонажа не є випадковою, вони мотивуються попередніми подіями життя”.

Нажаль, окремі учні продемонстрували свою неспроможність в оцінці значення композиції художнього твору. Зокрема, Михайло В. написав: “Я вважаю, що переробити роман Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” можна, але це буде вже інший твір. Тема твору зміниться. Кожен письменник вкладає свої думки, своє бачення світу в твір. Він може раптом закінчити його, обірвавши події на середині. Але цим він наштовхує читача на певні думки, дає надію сподіватися на щасливий фінал”.

Наведемо також фрагменти експериментальних уроків, де авторська майстерність мала вияв на рівні тематики і проблематики літературних творів (№ 37, 38).

Тематична різноманітність прози І.Франка. Робітнича тематика у творчості письменника (“Борислав сміється”).

Мета: дослідити прозову спадщину І.Франка з погляду тематики. Під час аналізу повісті “Борислав сміється” зробити акцент на виявленні майстерності письменника на рівні тематики.

Розмова про майстерність І.Франка на тематичному рівні розпочинається з активізації знань учнів. Шляхом коротенької бесіди з’ясовуються попередні знання старшокласників про особливість тематики творів І.Франка, що вивчалися ними раніше.

Звертаючись безпосередньо до теми уроку, вчитель повідомляє учням деякі факти. Зокрема, він нагадує їм, що І.Франко – геніальний художник слова, творчий шлях і діяльність якого відзначилися багатогранністю зацікавлень, енциклопедичним характером знань, потужним інтелектуалізмом думки. Прозова спадщина І.Франка налічує 9 повістей і понад сто оповідань. Збагативши українську літературу кількісно, письменник насамперед збагачує її якісно, поглибивши ідейно-тематичні обрії, проблематику, художньо-стильові пошуки розповідної форми. За словами самого автора, він мав намір “змалювати нашу суспільність у різних її верствах”, і ці наміри І.Франка були реалізовані у різнотематичних творах. Значним досягненням письменника можна вважати те, що він поповнює новими темами і образами скарбниці національної літератури. В оповіданнях з життя села письменник змальовує ремісників, селян, інтелігенцію, дітей, в’язнів тощо. Значну частину прозової спадщини І.Франка становить так званий “Бориславський цикл”, який включає і повість “Борислав сміється”.

У процесі роботи над повістю проводиться бесіда з учнями, мета якої з'ясувати, чи випадково у творчості І.Франка була робітнича тема. Учні пропонують питання:

- 1) Місце народження автора, середовище, у якому він зростав?
- 2) Довести, що І.Франко підтримував зв'язок з робітниками протягом усього життя.
- 3) Оцінити вплив на творчість автора його політичних переконань, громадської, журналістської роботи?

Логічним завершенням коротенької бесіди стали слова самого І.Франка, процитовані вчителем. У передмові до першої збірки прозових творів письменник зазначив: “Довгі літа мав я спосібність придивлятися тій страшній експлуатації, що, мов зараза, шириться щоразу даліше,.. мав я спосібність оглядати й немало сумних-сумних наслідків її.” Таким чином, підсумовує вчитель, правдиві факти стали предметом глибокої авторської оцінки. На основі життєвих вражень автор майстерно зміг розкрити тему життя, праці і боротьби бориславських ріпників на шляху пробудження у них громадянської та політичної свідомості.

Десятикласники з'ясовують, хто з попередників І.Франка звертався до цієї проблеми. Після того, коли вони визначають, що письменник виступив новатором у розробці теми праці робітничого класу в умовах капіталістичного суспільства, змальовуючи морально-етичні та суспільні орієнтири пролетаріату, робиться висновок, що майстерність І.Франка при цьому виявляється у всебічно виписаному конфлікті двох ворожих таборів – збірною образу бориславських робітників та образів капіталістів.

Для домашньої роботи вчитель рекомендує учням написати твір-роздум на одну з обраних тем:

- 1) Чи можна вважати, що тема, порушена І.Франком, не втратила своєї ідейно-художньої вартості у наш час?
- 2) Чому ми й сьогодні з інтересом читаємо повість “Борислав сміється”?
- 3) Що дозволяє нам стверджувати, що І.Франко – справжній майстер художнього слова?

Як бачимо, теми були підбрані таким чином, щоб працюючи над будь-якою з них, учень мав можливість висловитися з приводу майстерності І.Франка на рівні тематики.

Завдання виявилися доступними для переважної більшості учнів (91%). Наприклад, Тетяна Л. написала:

“Повість І.Франка “Борислав сміється” була твором новаторським і за темою, і за проблемами, і за способом змалювання характерів героїв твору. Вона мала важливе ідеологічне, політичне спрямування, бо автор її жив сподіванням на великі суспільні зрушення. Саме у повісті І.Франко висловив думки з приводу поліпшення становища народу, прагнув перенести свої ідеали на практичний ґрунт. Тематика твору, поставлені автором проблеми дозволяють говорити про його актуальність і в наш час.

По-перше, найголовніше у повісті – змалювання боротьби робітників за краще життя. Ми спостерігаємо, як Бенедьо Синиця пройшов шлях від простого

робітника до організатора економічної боротьби робітників. Бенедьо – це лідер, людина розумна, вдумлива, розважлива, небайдужа. Саме таким має бути лідер і в наш час, бо від нього часто залежить успіх загальної справи. Кожна епоха висувала своїх героїв, в яких втілювався дух часу, його філософські, морально-етичні тенденції. Заслуга І.Франка - майстра у змалюванні образів-персонажів, у тому, що він показав конкретно-історичний характер демократичної особистості, глибоко розкрив її внутрішній світ. Проблема сильної особистості, борця за народну волю і на сьогодні є надзвичайно актуальною.

По-друге, автор повісті майстерно розкриває перед читачами закони моралі, за якими жили трудящі люди і підприємці. Ми спостерігаємо за цікавим процесом, коли конкуренція не заважає підприємцям єднатися перед виступами трудящих. Леон Гомершляг та Герман Голькремер прагнули якнайшвидше з'ясувати причину “бунтації” і позбутися неї. Тому страйк швидко було припинено, робітники зазнали поразки, бо втратили пильність, були надто довірливими, не готовими організовано захищати свої права. Іван Франко за допомогою художнього слова ніби вчить нас, нащадків, бути сильними у будь-якій боротьбі, не піддаватися провокаціям, не падати духом після тимчасових невдач.

По-третє, споконвіку існувала і буде існувати важлива морально-етична проблема: багатство і мораль. У повісті “Борислав сміється” письменник майстерно змальовує моральну деградацію сім'ї Голькремерів, якій гонитва за наживою, збагаченням не принесла щастя. У зв'язку з цим автор оперував такими поняттями, як милосердя і жорстокість, чесність і брехливість, щирість і зажерливість. І в наш час, коли переосмислюються моральні цінності людини, поради І.Франка є корисними.

Піднято також важливі проблеми стосунків між батьками і дітьми, проблеми виховання дітей у сім'ї. Ці проблеми завжди є актуальними, і вони порушені І.Франком також художньо вдало. На жаль, і сьогодні ми маємо таких матерів, як Фифка, що не мають уявлення про правильне виховання дитини, а своє завдання бачать у задоволенні лише своїх бажань...

Отже, Іван Франко є письменником-майстром, що виявив у повісті «Борислав сміється» своє обдарування у баченні теми, проблем, їх художньому розв'язанні».

Оксана К. висловила такі зауваження: «Темою повісті «Борислав сміється» є зображення стосунків між робітниками та капіталістами, змалювання жахливого становища народу у 60-70 роках ХІХ ст. Автор переконливо показує зародки революційної боротьби робітників з капіталістами. Він глибше, ніж західноєвропейські письменники, і виразніше змалював причини наростання суспільних суперечностей, що неминуче ведуть до революційної боротьби. Твір І.Франка і на сьогодні є зброєю у боротьбі за права обездолених робітників... Повість залишається цінною у наш час ще й тому, що письменник талановито відтворив образи простих робітників, носіїв чесності, доброти, працьовитості, високих моральних якостей українського народу...

Можна впевнено стверджувати, що І.Я.Франко є майстром слова у розкритті тематики творів. Для цього він вдається до змалювання портретів

героїв, пейзажів, використовує різні види художніх тропів, вводить у художній текст народні пісні, виробничу лексику. Все це дозволяє глибше розкрити тему, дати читачам повне уявлення про тогочасні події й умови життя людей».

Урок № 38. Тема уроку: В. Стефаник – майстер зображення психологічного стану людини.

Мета: звернути увагу учнів на основні засоби змалювання людини у творчості видатного знавця людської душі, майстра художнього слова В. Стефаника (на матеріалі новели “Новина”).

Урок на цю тему проводиться на основі художнього тексту, який учні прочитали вдома. Розмова почалася із вступного слова вчителя про художні достоїнства новели “Новина”. Учитель зазначає, що відтворити душевний порух людини в усій його багатогранності – мистецтво, яким володіє не кожний. Новели В. Стефаника критики називали маленькими драмами чи драматичними “сценками” через те, що майстерно змалювано в них глибокі душевні переживання героїв. За словами Лесі Українки, В. Стефаник “двома-трьома штрихами... надзвичайно яскраво зображує нам цілі драми.” Подібну оцінку новелі В. Стефаника “Новина” дав І. Франко: “З великою майстерністю він (Стефаник) проникає в душу галицького селянина і вміє малювати тяжкі психологічні драми там, де інші бачать тільки буденний факт економічного чи соціального життя”. Літературознавці часто називають “Новину” шедевром світової новелістики.

Учні вмотивовують, що, на їх думку, дає підстави давати дуже високу оцінку зазначеній психологічній новелі. (Як правило, відповідаючи на це питання, школярі емоційно висловлюються з приводу вражаючого факту, покладеного в основу сюжету, крім того, вони звертають увагу на переконливе відтворення у новелі страждань головного героя.) Далі вчитель продовжує свою розповідь, повідомляючи, що “Новина” – твір надзвичайно ліричний, відчутно співчуття автора до своїх персонажів.

Працюючи над новелою, учні ознайомилися з документальним матеріалом, що ліг в основу твору. Це дозволило їм заглянути у творчу лабораторію митця, допомогло заглибитися в етапи усвідомлення В. Стефаником психології дітовбивці такою мірою, що дало письменнику можливість майстерно відтворити її у художньому тексті. Документальні матеріали напередодні пропонувалося дослідити кільком учням і подати на уроці у вигляді лаконічного виступу. Зокрема школярі повинні були дати інформацією про те, що в основу твору покладена справжня подія, що відбулася 1898 р. у с. Трійці. Бідняк-удовець Михайло, бідуючи з дітьми, вирішує їх утопити. Він здійснив свій намір щодо молодшої доньки, а старша “випросилася”. В. Стефаника дуже вразив цей факт, свідченням чого є його листи до друзів, зокрема один з таких листів він закінчує словами: “Ой, як гірко.”

Далі вчитель підкреслив, що письменник серйозно осмислив цю подію не лише розумом, але й душею. А тому з-під його пера вийшов переконливий твір високої художньої вартості.

Під час безпосередньої роботи над художнім текстом увага учнів зосереджується на тому, що у творі герої *мало діють і багато переживають*.

Для В.Стефаника як автора психологічних новел головним є не подія, а породжений нею спектр переживань, тобто те, як подія відобразилася на почуттях, думках персонажа. Художньому завданню - розкриття душевних імпульсів вчинків людини-персонажа і створення у читача відповідного настрою - майстер психологічної новели В.Стефаник підпорядковує і композицію новели. “Новину” побудовано на одній гострій драматичній події, що особливо яскраво висвітлює характер персонажа, його складне внутрішнє життя.

Аналіз художнього тексту на уроці проводився в такий спосіб, щоб учні наочно переконалися, що автор не вдавався до докладного змалювання пейзажних картин, етнографічних деталей, звичаїв та обрядів, детальних портретів; немає у його творах і ліричних відступів. Самі авторські описи зведені до мінімуму. Таким чином, персонажі “самостійно” виявляють себе. Учні знаходять у творі яскраву систему засобів психологічного аналізу. Зокрема, вони відмічають, що, обумовлюючи психологічні причини злочину, автор звертається до портретних деталей, змальовуючи “живих мерців”, в яких “живими були... і мали вагу тільки очі”. В.Стефаник довершено малює пейзажну картину річки, освітленої місяцем, що посилює страждання глибоко нещасної людини, що вже сама почорніла з журби. Стан батька-вбивці вдало розкриває і така художня деталь: Гриць ступив ногами у воду і “задеревів”. Навіть ця подробиця майстерно спрацьовує у В.Стефаника на кінцеву мету – художнє дослідження внутрішнього стану людини у момент найбільшого напруження та збудження під впливом жахливих умов існування.

Для домашньої роботи учням пропонується на вибір зробити порівняння засобів психологічного зображення двох майстрів слова В.Стефаника і М.Коцюбинського або В.Стефаника і В.Винниченка (використовуючи цитати художніх творів), взявши за основу слова І.Франка: “Коли старші письменники виходять від малювання зверхнього світа – природи, економічних та громадських обставин..., то новіші йдуть зовсім противною дорогою: вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв, мов магичною лампою, освічують усе окружене...”

Аналіз учнівських робіт є переконливим доказом того, що завдання виявилось для школярів не зовсім легким, а тому правильно виконали його лише 61% старшокласників. Самі діти зауважували (і це відчутно у роботах), що під час підготовки вони користувалися не лише художніми текстами, але й критичною літературою.

Серед правильних відповідей можна відзначити роботи Тетяни А., Олени Р. У творах учениць є, звичайно, певні неточності, стильові огріхи; текст подано без змін, щоб зберегти їх безпосередній стиль викладу. Тетяна А. написала: “Василь Стефаник і Володимир Винниченко – оригінальні і неперевершені майстри соціально-психологічних творів в українській літературі кінця ХІХ- поч. ХХст. Вони належать до тих найвідоміших письменників світу, які з великою художньою силою змогли відобразити внутрішній стан своїх персонажів.

Хоча твори В.Стефаника і В.Винниченка відзначаються стислістю, вони пройняті глибоким психологізмом і ліричністю. Вся увага письменників зосереджується на показі складних життєвих конфліктів, відтворених через

сприйняття героїв, через їх душу і серце. У кожній фразі творів цих авторів відчувається щире вболівання за своїх героїв.

У В. Стефаніка почуття і думки людей розкриваються, головним чином, у монологів або діалогів, в інтонації, рухах, жестах, у лексиці. Портрети героїв також виразно психологізовані. Наприклад, у новелі “Камінний хрест” В. Стефанік подає такі портретні характеристики Івана Дідуха: він “дивився на людей, як той камінь на воду”, “потряс сивим волоссям, як гривою, кованою з ниток сталевих”, “заскреготав зубами, як жорнами”, “одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі”. Цікавим є зображення Івана поряд з конем, з яким він разом тягав гній у поле і снопи з поля: “кінь виглядав, якби Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалась сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі...” Від тяжкої праці Дідух зігнувся, за що дістав прізвисько “переламаний”. У наведених прикладах, як у всій новелі, кожне слово є психологічно забарвленим, завдяки чому читач не лише бачить немов живого Івана Дідуха, але й чує його скарги, проймається його болями і разом з ним глибоко страждає.

Психологізм оповідань В. Винниченка досягається “дією” персонажів. В. Винниченко значно менше, ніж В. Стефанік, звертається безпосередньо до опису почуттів своїх героїв – читач здогадується про все сам завдяки майстерності автора. Наприклад, оповідання “Федько-халамидник” уже з перших рядків захоплює нас своєю неоднозначністю. За “підказками” автора ми відчуваємо, що цей “халамидник” не просто вуличний хлопчина, а людина тонкої душевної організації та разом з тим порядна і серйозна не за віком. На Федька завжди скаржаться, а “він не плаче, не проситься, не обіцяє, що більше не буде. Насупиться і сидить”. Не дарма чесний халамидник в оповіданні протиставляється підлому та брехливому Толі. Яскраво висвітлює автор психологію цього героя, змальовуючи вражаючу картину похорону Федька: “Коли Федькова труна сховалась за рогом вулиці й не було вже нікого видно, Толя одійшов од вікна, перекрутився на одній нозі й побіг гратися з чижиком. Цього чижика він сказав Федьковій матері віддати йому, бо він його виграв у Федька...”

Ми бачимо, що хоча В. Стефанік і В. Винниченко користувалися різними засобами психологічного аналізу, їхні твори можна поставити поряд за майстерністю змалювання складних психічних процесів у душі людини, викликаними непростими життєвими колізіями.

У своєму творі Олена Р. написала: “Для порівняння засобів психологічного аналізу я обрала новелу В. Стефаніка “Новина” та оповідання В. Винниченка “Студент”, яке я прочитала самостійно.

У В. Стефаніка найвиразнішим засобом у розкритті психології героїв є їх портрети. Наприклад, дуже виразними є портретні характеристики дочок Гриця: “Бог знає, як ті дрібоньки кісточки держалися вкупі? Лише четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили би так, як олово, а решта тіла, якби не ті очі, то полетіла би з вітром, як пір’я... як вони їли сухий хліб, то, здавалося, що кістки в лиці потріскають”. Страждання батька письменник майстерно показує за допомогою портретних деталей: “Почорнів, і

очі запали всередину так, що майже не дивився на світ...” Відчай Гриця, його безвихідь передається і в словах, і в діях. Та найпереконливіше його психологічний стан розкрито у внутрішній мові. Опис природи в новелі “Новина” також є засобом розкриття психологічного стану героя. Ось який пейзаж супроводжує Гриця до місця злочину: “У місячнім світлі розстелилася на долині ріка, як велика струя живого срібла. Гриць здригнувся, бо блискуча ріка заморозила його, а той камінь на грудях став іще тяжчий”. Як видно, пейзаж ночі не заспокоює батька, а ще більше розтинає його душевну рану.

В оповіданні В.Винниченка портрет є також формою розкриття внутрішнього світу героїв. Опис зовнішності діда у “Студенті” є тому свідченням: “На губах йому стояла піна, в старих зморшках лежала сажа, полиняли очі блищали гострим, холодним світлом”. Цей портрет передає знервований стан героя, його лють і безсилля. “Широкими, напруженими очима” дивиться на селян і молодий юнак, який з’явився на селі. Його співчуття до постраждалих вміло передано деталлю портретної характеристики: “І молоде, худе та бліде лице його наливалось чимсь схожим на крик і плач погорілих людей». Внутрішні монологи у творі В.Винниченка “Студент” відсутні. Героїв характеризують їх дії та діалогічне мовлення. А найвиразнішим засобом розкриття психології персонажів у цьому оповіданні є пейзаж. Описами природи цей твір починається і закінчується. Якщо на початку твору вжито засіб паралелізму (тривожна природа передає стан безсилих перед пожежею людей), то далі пейзаж контрастує з настроєм героїв: “А з того боку, де згоріла половина села, сходило сонце, весняне і радісне. Наплювати йому на недогорілі балки, на сірі, чорні обличчя, на дику тугу..”

Як видно з аналізу цих творів, і В.Стефанік, і В.Винниченко були справжніми майстрами психологічного аналізу героїв».

Цікавими були окремі зауваження учнів. Зокрема, Дмитро К. слушно зазначає, що “порівнюючи твори В.Стефаніка і М.Коцюбинського, неважко побачити, що їх єднає наявність у творах соціально забарвлених психологічних пейзажів, ліричної схвильованості оповіді, барвистої мови. Але є те, що відрізняє цих письменників між собою. Це – стиль, що є поняттям індивідуальним. Так само, як будь-яка людина має свій вираз обличчя, свій почерк, характер, так і письменник має те неповторне у своїй творчості, що вирізняє його з кола подібних за фахом людей, що дозволяє говорити про нього, як про самотнє явище в історії літератури...”

Олена В. помітила, що “В.Стефанік і М.Коцюбинський, звертаючись до психології героїв, використовують художні деталі. Наприклад, у М.Коцюбинського “чорні руки” є лейтмотивом під час характеристики Меланки Волик (“Fata morgana”). В.Стефанік робить акцент на очі (“сині очі” – “Катруся”, “чорні очі” – “Новина”).

Також схожим у двох авторів є наявність психологічних пейзажів, що глибоко й майстерно відтворюють переживання, настрої героїв. Наприклад, у “Камінному хресті” В.Стефаніка наявний лірично-забарвлений пейзаж: ридеє з Іваном хата, осінній лист “дрожить подертими берегами, як перед смертю”. У

повісті “Fata morgana” М.Коцюбинського сумна картина дощової осені схожа на такий же невимовно важкий стан душі Андрія і Меланки...”

Аналіз робіт учнів дає підстави говорити про те, що вони, виділяючи спільні риси творчих манер двох письменників, силу їх таланту, звертають увагу на оригінальність та майстерність кожного майстра слова.

Звичайно, поділ уроків, де майстерність письменника аналізується на трьох різних рівнях, є досить умовним. У справді художньому творі кожне слово, кожна деталь, кожний образ є невід’ємною частиною художнього витвору митця (все повинне сприйматися в контексті цілого). Звичайно, на різних етапах вивчення окремого твору чи творчості письменника акцентується увага то на одних, то на інших особливостях, які можуть розглядатися, як відзначають літературознавці, під “мікроскопом... крупним планом.” Цим особливостям належить домінуюча роль в реалізації митцем художньої майстерності.

3.3. Аналіз результатів експериментальних даних

Підсумки експериментально-дослідного навчання підводилися на основі виконання учнями письмових завдань та їх якісного аналізу.

5 клас

1. Порівняти портретні характеристики персонажів оповідань А.Тесленка “Школяр” та М.Коцюбинського “Ялинка”.

2. Дати поняття про портрет художнього твору.

6 клас

1. Роль пейзажів у розкритті внутрішнього стану персонажів та в зображенні подій (на основі оповідання Панаса Мирного “Морозенко”).

2. Чи можна назвати Панаса Мирного майстром створення пейзажних картин? Якщо так, то чому?

7 клас

1. Проаналізувати, користуючись художнім текстом, засоби змалювання образів у повісті І.Франка «Захар Беркут».

2. Своєрідність проблематики повісті І.Нечуя-Левицького «Микола Джеря».

8 клас

1. Дати поняття композиції художнього твору. Виявити композиційні особливості епічного твору (на основі оповідання І.Франка «Добрий заробок»).

2. Художня майстерність творення алегоричних образів (П.Гулак-Артемівський, «Пан та Собака»).

9 клас

1. Який зміст ви вкладаєте в поняття «тема» художнього твору?

2. У чому виявляється своєрідність розкриття теми соціальної нерівності у повісті Г.Квітки-Основ’яненка “Маруся”?

10 клас

1. Довести на матеріалі вивчених раніше творів тематичну різноманітність прози І.Франка.

2. Прийоми зображення характеру в епічних творах (В.Стефаник “Новина”, “Камінний хрест”)

11 клас

1. Показати особливість стилю Ю.Мушкетика.

2. Охарактеризувати майстерність М.Стельмаха у створенні народних характерів (на матеріалі вивчених творів).

Аналіз зрізових робіт показав, що у переважної більшості учнів експериментальних класів сформовані вміння і навички аналізу елементів художньої майстерності письменників. Як засвідчили дані, експериментальна програма виявилася доступною віковим особливостям і розумовим здібностям учнів загальноосвітньої школи, вона забезпечила формування в учнів понять про категорії майстерності письменників, які вивчаються у школі, сприяла виробленню практичних умінь і навичок у школярів. На цій основі можна зробити висновок, що ефективність навчання в експериментальних класах є вищою у порівнянні з результатами учнів у контрольних класах. У письмових роботах учні експериментальних класів здебільшого виявили глибше розуміння поняття “майстерність письменника”, ніж у контрольних, наприклад:

“Коли я читала оповідання А.Тесленка ”Школяр” і “Ялинка” М.Коцюбинського, то помітила, що письменники багато уваги приділяють портретам персонажів. Але у кожного автора свої портретні характеристики, несхожі на інших.

Герой А.Тесленка показаний в оповіданні “Школяр” на початку твору. Це симпатичний хлопчик – чорнобривенький, білолиценький, з невеличким носиком. У читача він викликає симпатію. Хочеться, щоб і життя в нього склалося добре. Але А.Тесленко показує, як, незважаючи на янгольську зовнішність, тяжко жилося бідній дитині. Читач проймається глибоким співчуттям до героя.

У М.Коцюбинського інший портрет. Головне, на що звертає увагу письменник у творі – окремі портретні деталі. Так, наприклад, коли батько продає ялинку, яку подарував сину, “на блакитні очі в білявого Василька набігли сльози”. Батько змушений образити дитину через матеріальні нестатки у родині. М.Коцюбинський не називає прямо стан хлопчика, не каже про його душевні страждання, він лише звертає увагу читача на сльози в очах героя”.

“Г.Квітка-Основ’яненко - фундатор нової української прози. За словами І.Франка, він був “творцем людової повісті”. Зразком твору такого типу була повість “Маруся” (1833р.), в центр оповіді якої автор поставив зневажене суспільством селянство, показавши його носієм високих морально-етичних норм, глибокого чуття і благородних рис. Особливість трактування теми письменником обумовлена зверненням його до народної творчості та засвоєнням художніх принципів сентименталізму. Сам автор зазначав, що в основі зображення – “проишествие трогательное”. Г.Квітка-Основ’яненко талановито подає зворушливу історію чистого й вірного кохання, що закінчується трагічно. Письменник так майстерно розгортає перед читачем просту, на перший погляд,

історію, що читач не може залишитися байдужим. Цілком слушно зазначив з цього приводу П.Куліш: “Написав Квітка свою повість “Маруся” – і хто не прочитав її, всяке плакало”.

Для художньої прози письменника характерні гуманістичні ідеї, намагання “просвітити” своїм словом невченого селянина. Сам Г.Квітка-Основ’яненко був виходцем із дворянського аристократичного роду, тому він вважав існуючий суспільно-політичний устрій нормальним, але не визнавав правильною поведінку окремих можновладців. Тому соціальний конфлікт у творі й має таке своєрідне розв’язання – з’являється образ доброго хазяїна, що обіцяє головному героєві за чесну працю знайти замість нього “найманця” в солдати...” (9 клас)

“М.Стельмах – самобутній співець хліборобської праці, автор багатьох художніх творів про долю українського села минулого століття. З філософською глибиною розмірковує письменник про вічні поняття добра і зла, правди і кривди. Персонажі творів цього автора здебільшого рельєфні, з чітко окресленими життєвими орієнтирами, цікавими долями. Читаючи твори М.Стельмаха, не важко помітити авторські симпатії. Так звані “позитивні” персонажі автора завжди сильні особистості, справді колоритні народні типи. Нещодавно я вирішила самостійно прочитати роман цього автора «Правда і кривда». Мені дуже сподобався головний герой твору Марко Безсмертний. Це високопоетичний, романтично піднесений і дещо ідилічний персонаж. Він викликає у читача глибоку симпатію, бо схожий на героя народних дум та історичних пісень. Це справжній борець за правду, кращу долю свого народу. Марко прагне відбудувати рідне село, вдихнути в нього життя. І ця суспільно корисна справа визначає все коло його думок. Майстерно індивідуалізує свого героя М.Стельмах в основному через вчинки, дії. Вибір засобів розкриття образу персонажа обумовлений його характером, дієвістю натури. Але не лише головний герой роману є цікавим образом-персонажем твору. Неповторно змальовує письменник колоритний образ діда Євмена Дибенка, його іскрометний гумор, непримиренність до зла, лицемірства. Цей «невгамовний і в’їдливій» дідуган із величезним життєвим досвідом виступає виразником дум односельців...” (11 клас)

У контрольних класах у письмових роботах проблеми майстерності окремих творів чи творчості письменника розглядалися переважно на рівні констатації фактів, наприклад: “Загальновідомим є той факт, що В.Стефанік є майстром змалювання характерів персонажів. Автор вболівав за долю своїх героїв, співчував їм. Це особливо відчутно в новелі “Новина”. Образи-персонажі В.Стефаніка – цілком оригінальні. Автор досягає індивідуалізації персонажів шляхом використання системи особливих засобів...”

Показником розвитку в учнів умінь аналізувати художній твір під кутом зору майстерності автора був рівень образного узагальнення на основі рівня художньої конкретизації. Образна конкретизація – показник повноти сприйняття учнем художніх картин, образів, деталей твору, розуміння їх смислового навантаження. Образне узагальнення розглядається нами як вироблений навик сумарного процесу читацької думки, що передбачає аналіз суттєвих зв’язків між

художніми деталями у створенні образу і синтез здобутої художньої інформації для розуміння ідейно-тематичного змісту твору.

Рівні розвитку (високий, середній, низький) визначилися на основі проведених контрольних завдань.

Рівні розвитку образного узагальнення учнів експериментальних (ЕК) і контрольних класів (КК), їх кількісне співвідношення показано в таблиці № 3.1 (с.159).

За даними таблиць для більшого унаочнення ефективності формуючого експерименту вибудовуються діаграми показників рівнів розвитку образного узагальнення в експериментальних і контрольних класах (див. Діаграми № 3.1, 3.2, 3.3 с.160, 161).

Таким чином, в експериментальних класах спостерігається загальна тенденція зростання рівня образного узагальнення. Статичні дані дають підставу стверджувати, що одержані результати є не випадковими, а істотними. У результаті експериментального навчання відбулися якісні зрушення в літературному розвитку школярів. У ході дослідження було підтверджено гіпотезу, що вивчення майстерності письменника під час аналізу літературного твору у школі сприятиме формуванню читацького інтересу, підвищуватиме читацьку культуру школярів, рівень їх літературної освіти.

Всебічний кількісний і якісний аналіз результатів формуючого експерименту дозволяє зробити висновок про ефективність запропонованої авторами наукового дослідження методики.

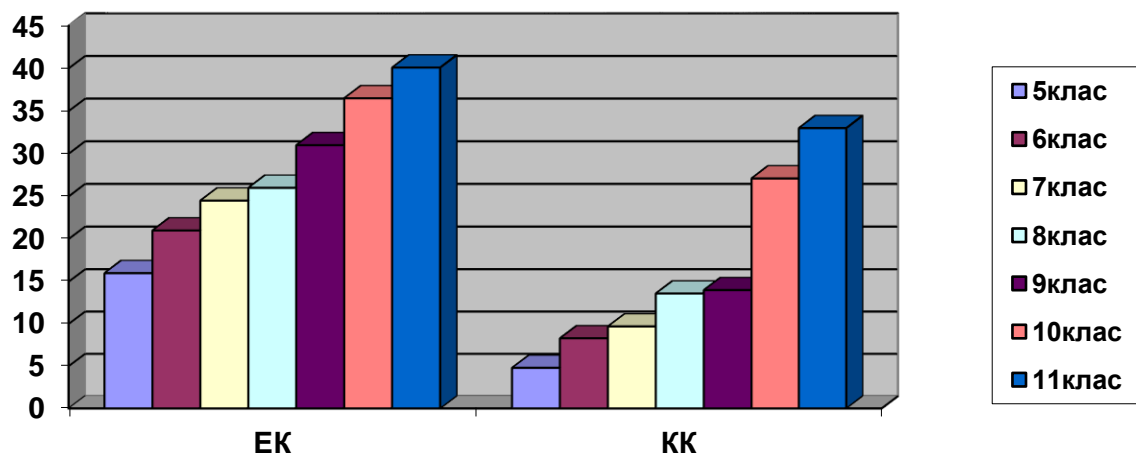
Таблиця № 3.1. Рівні розвитку образного узагальнення на прикінцевому етапі експерименту (у %).

Рівні образного узагальнення (%)						
КЛАСИ	Високий		Середній		Низький	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
5	16	4,8	51	36	0,3	10,2
6	21	8,3	44,2	34	0,2	11,8
7	24,5	9,7	51	40,7	-	7,2
8	26	13,6	54,6	47	-	5,6

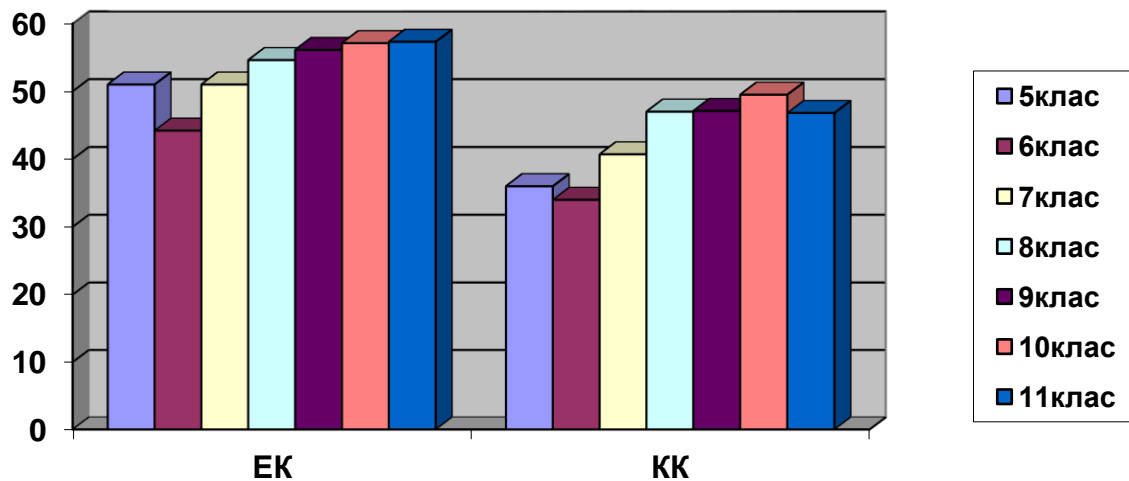
9	31	14	56,1	47,1	-	4,7
10	36,5	27,1	57,1	49,5	-	4,4
11	40,1	33	57,3	46,8	-	3,2

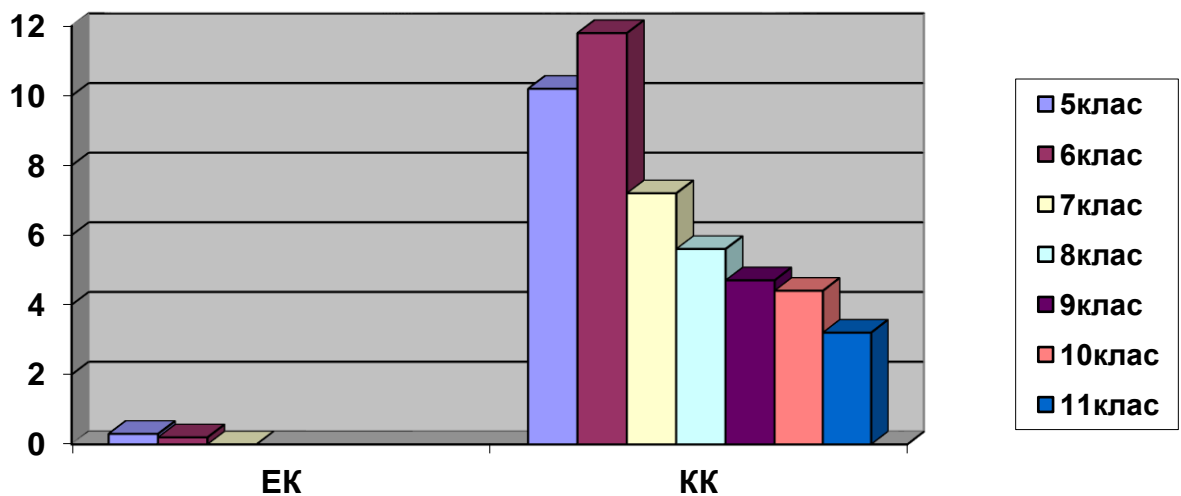
Діаграма 3.1.
ВИСОКИЙ РІВЕНЬ

Діаграма 3.2.
СЕРЕДНІЙ РІВЕНЬ

Діаграма 3.3
НИЗЬКИЙ РІВЕНЬ

Отже, можна стверджувати, що:

1. Дослідно-експериментальна робота вибудовувалася з урахуванням індивідуально-вікових особливостей учнів, їх естетичного досвіду.
2. Серед різноманітних форм роботи, що сприяють усвідомленню учнями категорій майстерності письменника, широко практикувалися евристична бесіда, спостереження над художнім текстом твору, стилістичний експеримент. Використовувалися також завдання продуктивного і репродуктивного характеру.
3. На основі формуючого експерименту був зроблений висновок про те, що правильна цілеспрямована робота над художнім твором з акцентом на майстерності письменника дає можливість учням глибше проникати в задум митця, формує в них правильні естетичні критерії оцінки художніх явищ, сприяє розвитку мовлення учнів.
4. Експериментальні уроки були згруповані таким чином, щоб у центрі уваги перебувала робота над словом - образом, над окремими епізодами, прийомами художнього зображення та, нарешті, над окремим твором чи творчістю письменника.
5. Підсумки експериментально-дослідного навчання підводилися після виконання учнями 5-11 класів письмових завдань та їх якісного аналізу. Результат аналізу – у більшості школярів в експериментальних класах сформувалися вміння і навички аналізу художніх творів з урахуванням особливостей вияву майстерності письменника.
6. Експериментальна програма виявилася доступною розумовим здібностям учнів і дозволила сформуванню в них поняття про майстерність автора художнього твору, сприяла виробленню практичних умінь і навичок всебічно аналізувати літературні твори.
7. Ефективність навчання в експериментальних класах у порівнянні з контрольними є вищою.

8. Показником розвитку в школярів умінь і навичок аналізувати художній твір під кутом зору майстерності був рівень образного узагальнення на основі рівня образної конкретизації.

9. В експериментальних класах порівняно з контрольними спостерігається загальна тенденція зростання рівня образного узагальнення та образної конкретизації.

10. Результати експериментальних даних дають підставу стверджувати, що запропонована авторами методика дослідження в школі категорій майстерності письменника є ефективною та результативною. Вона сприяє підвищенню читацької культури учнів, рівня їх літературної освіти.

Контрольні завдання до Розділу III

1. Написати **реферативне дослідження** з теми (на вибір студента):

- «Вплив естетичного досвіду учнів на рівень сприйняття художнього твору»;

- «Найбільш продуктивні сучасні методи роботи на уроці української літератури»;

- «Шляхи підвищення якості роботи у школі»;

- «Образне узагальнення та образна конкретизація»;

- «Як заохотити сучасну дитину до читання художніх текстів»;

- «Модель уроку майбутнього»;

- «Цікаво про корисне: теоретико-літературні поняття на уроці літератури».

2. Розробити **систему уроків** для школярів різних вікових категорій відповідно до шкільної програми, де художні твори різних жанрів аналізуються з урахуванням стильових особливостей автора, рівня його творчого обдарування, майстерності естетичного осмислення і зображення життя.

ВИСНОВКИ

Естетичну насолоду від словесного мистецтва зможе одержати лише художньо освічена людина. Метою літературної освіти є введення учнів у світ прекрасного, прилучання їх до національного і світового мистецтва. Завдання вчителя-словесника – виховувати у школярів потребу в читанні, формувати високі естетичні смаки, здатність і вміння творчо сприймати прочитане. Високу ефективність навчального процесу з літератури можуть забезпечити нові підходи до аналізу художніх текстів, написаних видатними діячами українського словесного мистецтва.

Нині в системі викладання української літератури в загальноосвітній школі існує серйозна проблема – вчителі не надають належної уваги вивченню категорій майстерності художнього зображення письменником світу. Це довели результати анкетування, що проводилося серед учителів. На основі аналізу констатуючих зрізів було також виявлено, що лише незначна кількість учнів розуміє майстерність автора як неодмінну умову народження та існування справжнього витвору словесного мистецтва, а художній твір як явище мистецтва, як внутрішню структуру, єдине художнє ціле, в якому форма і зміст взаємозумовлені і взаємопов'язані художньою логікою митця. Практичні спостереження доводять, що сучасні школярі часто не можуть визначити якість художнього твору, оскільки не знають критеріїв оцінки, якими фактично є міра художності, своєрідності письменника, його майстерності. Під поняттям “письменницька майстерність” розуміється досконалість, неперевершеність автора в оволодінні образним словом, коли у гармонійному поєднанні змісту і форми літературного твору народжується досконалий витвір словесного мистецтва, який викликає у читача естетичну насолоду, духовний катарсис. Це умілість, вправність, оригінальність автора, сукупність знань і навичок, набутих ним у процесі творчої діяльності на шляху до художніх вершин.

Важливість оволодіння учнями критеріями художньої майстерності в процесі вивчення літератури в школі вчені-методисти визнавали вже давно. Серед авторитетних науковців, що розробляли нові підходи до аналізу художніх творів у школі були М.І.Кудряшов, Ф.І.Буслаєв, В.І.Водовозов, Н.Й.Волошина, В.Я.Стоюнін, Т.Ф.Бугайко, Л.М.Мещерякова, А.М.Лісовський, Є.А.Пасічник, І.Р.Семенчук, Л.Г.Токмань, Л.В.Рудницька та інші. Але сучасна методична наука й досі не має у своєму розпорядженні ґрунтовних досліджень щодо формування в учнів поняття про майстерність письменників на основі художніх творів, що вивчаються в школі. А тому виникла потреба теоретично обґрунтувати методичні форми й прийоми вивчення майстерності авторів.

Національну та світову літературну скарбницю складають твори лише майстрів художнього слова. Своєрідність митця в літературному житті формується в свою чергу на основі творчих відкриттів автора. Реалізація таланту митця об'єктивно та суб'єктивно обумовлені.

У процесі роботи встановлено, що вивчення категорій майстерності письменника в школі є одним з найважливіших та найскладніших етапів на шляху до вершин пізнання художнього твору, аналізу всієї творчості митця.

Завдання вчителя - показати практичну реалізацію природнього таланту письменника, знайти у різноманітті методів літературознавчого аналізу поле для роздумів, експериментів, власної творчості, професійного зростання з метою наблизити шкільне вивчення української літератури до здобутків сучасної науки. Треба постійно розвивати у школярів потребу в пізнанні, читанні, творчості, красі; важливо пробудити в учнів інтерес до літератури як мистецького явища. З цією метою слід учителю правильно добирати способи передачі знань (структуру уроку, форми, прийоми, методи аналізу твору). Розумне поєднання репродуктивних і пошукових форм діяльності учнів, запровадження таких видів робіт, що розраховані на індивідуальне та колективне виконання, матимуть позитивні наслідки.

Серед форм і прийомів аналізу майстерності письменника варто використовувати: розповідь учителя про художні достоїнства твору, спогади про письменника, його листи, автобіографії, щоденники, художньо-біографічні твори, перечитування всього тексту чи його частин, письмовий або усний (близький до тексту) переказ найбільш змістовних та виразних частин твору, різноманітні види роботи над словом, форму усної відповіді на запитання вчителя, відповіді на запитання анкети, завдання тестового типу, літературні ігри, вікторини, конкурси, зіставлення різних редакцій твору, порівняння творів на однакову тему, перечитування всього тексту чи його частин, письмові твори та інші види самостійної роботи учнів. Аналіз елементів майстерності автора слід робити виключно на конкретному матеріалі літературних творів.

Художній текст у своїй мистецькій багатогранності є невичерпним. Одним зі шляхів найближчого до авторського задуму прочитання твору є його ґрунтовний аналіз. Оскільки кожний художній твір є неповторним, тому цей аналіз не може здійснюватися за єдиною усталеною схемою. Щоб аналіз твору не перетворився на монотонну, схематичну операцію, характеризуючи вияви майстерності письменника, слід увагу словесника акцентувати на особливостях конкретного змісту твору і певної форми його організації. Серед великої кількості методик аналізу художнього твору, що пропонує сучасна методична наука, вчителю треба обрати таку, що дозволяє подивитися на художній твір як феномен, на його автора як творця, майстра. Вивчення поняття “майстерність письменника” є неможливим без теоретико-літературної підготовки учнів щодо аналізу художнього тексту. Мета вчителя – довести учням, що майстерність має вияв на всіх макро- та мікрорівнях літературного твору. Аналіз елементів авторської майстерності, таким чином, здійснюється у два етапи: пізнання окремих компонентів художньої структури тексту, визначення їх значення та обґрунтування висновків про твір на основі практичних спостережень учнів.

Робота над поняттям “майстерність письменника” в загальноосвітній школі на уроках з української літератури здійснюється протягом усіх років навчання учнів. У п'ятому класі вчитель готує основу для правильного сприйняття учнями феномену художнього твору: проводиться робота над окремими епізодами, деталями, встановлюються причинно-наслідкові та часові зв'язки між подіями. У цьому ж віці учні одержують початкові дані про тему твору, літературний персонаж, описи природи, образний характер мови художніх

творів. У 6 – 7 класах у школярів формуються початкові поняття про сюжет і композицію, роль портретних, пейзажних деталей, продовжується робота над поняттям художнього образу-персонажа, велика увага приділяється мові художнього твору. Як доводять практичні спостереження, глибоко усвідомити зміст поняття “майстерність письменника” учні зможуть лише в старших класах, коли вже в них є необхідна теоретична підготовка та навички практичної роботи над художнім текстом. Але починати роботу над особливостями виявлення авторського таланту у художньому тексті треба вже з 5 класу, поступово ускладнюючи завдання, враховуючи вікові особливості учнів. Основний акцент на категоріях майстерності автора робиться у 8–11 класах, оскільки у вчителя вже з’являється можливість говорити про художній твір як єдність форми і змісту, доводити школярам, що досконала форма (родово-жанрова, сюжетна, композиційна, образна, словесна), яка органічно пов’язана з глибоким змістом, є головною ознакою майстерно написаного літературного твору.

На основі програм з української літератури для загальноосвітніх шкіл розроблено та апробовано систему уроків, на яких учні зможуть розібратися у багатьох нюансах вияву письменницької майстерності в художньому творі, дійти висновку, що кожний митець має індивідуальну художню манеру, неповторне бачення світу, навчитися всебічно та багатогранно сприймати художні твори та відповідно правильно орієнтуватися у закономірностях літературного процесу.

На основі результатів дослідно-експериментальної роботи з проблеми формування в учнів поняття “майстерність письменника” в сучасній школі були зроблені висновки про те, що учні в переважній більшості не вміють аналізувати художній твір з акцентом на самобутності, оригінальності, письменницькому таланті автора. В експериментальних класах, де цілеспрямовано акцентувалася увага учнів на категоріях майстерності письменника на всіх рівнях художнього тексту: на рівні слова, окремого епізоду, прийому художнього зображення, до аналізу всього твору чи творчості письменника, переважна більшість учнів виявила вміння дослідити художній твір з урахуванням своєрідної обдарованості, майстерності автора, що в свою чергу дозволило школярам виділяти в літературному потоці «почерк», стиль письменника, сприяло виробленню навичок грамотного прочитання та аналізу літературного твору, поліпшенню мовлення, якості творчих письмових робіт. Показником розвитку у школярів умінь і навичок досліджувати художні твори під кутом зору майстерності митця був рівень образного узагальнення на основі рівня образної конкретизації, який в експериментальних класах, порівняно з контрольними, був значно вищим. Таким чином, експериментальна програма виявилася ефективною в плані організації навчального процесу. Це засвідчили письмові роботи школярів по закінченні експерименту.

Проведена система експериментальних уроків з урахуванням індивідуально-вікових особливостей учнів, їх естетичного досвіду дозволила зробити висновки: продумана, цілеспрямована спільна (вчителя та учнів) робота над художнім текстом з увагою до елементів майстерності митця дозволяє школярам творчо осмислити художній світ письменника, глибину його художніх узагальнень, зробити власні висновки щодо мистецької цінності літературного

твору, тобто сприяє формуванню сучасного кваліфікованого читача з аналітичним підходом до художнього тексту.

Список використаних джерел

1. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. К.: Рад. школа, 1981. 206 с.
2. Анализ художественного произведения: Художественное произведение в контексте творчества писателя / под ред. М. Л. Семановой М.: Просвещение, 1987. 175 с.
3. Бандура Г. О. Теорія літератури в тезах, дефініціях, таблицях: навчальний довідник. К. : Шкільний світ, 2008. 128 с.
4. Бандура О. М. Вивчення елементів теорії літератури в 4 – 7 класах. К.: Рад. школа, 1981. 129 с.
5. Бандура О. Читач і художня література // Дивослово. 2002. №3. С. 28 – 31.
6. Бандура О. М. Теорія літератури. К.: Рад. школа, 1969. 286 с.
7. Баяк Є. А. У світі байок Л. Глібова // Все для вчителя. 2010. № 34 – 35. С. 102.
8. Безпечний І. Теорія літератури. Торонто: Молода Україна, 1984. 304 с.
9. Беленький Г. И. Приобщение к искусству слова: Раздумья о преподавании литературы в школе. М.: Просвещение, 1990. 192 с.
10. Беленький А. И. В мастерской художника слова. М.: Высшая школа, 1989. 160 с.
11. Белецкий А. И. Избранные труды по теории литературы / под общ. ред. Н.К. Гудзия. / А. И. Белецкий. М.: Просвещение, 1964. 478 с.
12. Белова С. В. Текстуально-диалогическая педагогическая технология в системе гуманитарного образования // Инновации в образовании. 2007. № 6. С. 4 – 15.
13. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності : Наук. Видання. К. : Либідь, 2006. 272 с.
14. Беценко Т. Філологічний аналіз думи «Маруся Богуславка» // Дивослово. 2011. № 9. С. 12 – 19.
15. Бійчук Г. Л. Читання як інтерактивний рефлексивний процес : на прикладі постмодерністських текстів // Дивослово. 2008. № 4. С. 16 – 20.
16. Білецький О. І. Літературно-критичні статті. К.: Дніпро, 1990. 254 с.
17. Богданова О. Ю. Развитие мышления старшеклассников на уроках литературы. М.: МГПИ, 1979. 74 с.
18. Божович Л. И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / под. ред. Д. И. Фельдштейн. М.: Междунар. пед. академия, 1995. 209 с.
19. Бондаренко Ю. Загальна модель шкільного навчання української літератури: монографія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 398 с.

20. Ботвинюк О. В. Інноваційні форми й методи вивчення біографії письменника студентами на заняттях зарубіжної літератури. Таврійський вісник освіти. 2017. № 2 (58). С. 119 – 130.
21. Браже Т. Г. Целостное изучение эпического произведения. М.: Просвещение, 1964. 304 с.
22. Бровко І. Б. Аналіз літературного твору: Посібник для вчителів. К.: Рад. школа, 1959. 166 с.
23. Бугайко Т. Ф. Українська література в середній школі: Курс методики. К.: Рад. школа, 1962. 391 с.
24. Буяльський Б. А. Поезія усного слова. К.: Рад. школа, 1969. 264 с.
25. В'язовський Г. Світ художньої літератури. Дослідження. К.: Дніпро, 1987. 252 с.
26. Васюта С. Д. Емоційно-ціннісна компетенція як важлива складова літературної компетентності на уроках української літератури / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Шкільна мовно-літературна освіта: традиції і новаторство» К, 2019. с. 67 – 73.
27. Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей. М.: Гослитиздат, 1961. 614 с.
28. Вікова і педагогічна психологія : Навч. посібник. 2-ге вид. К. : Каравела, 2009. 400 с.
29. Власенко В. Художня майстерність І. С. Нечуя-Левицького. К.: Рад. школа, 1969. 184 с.
30. Вознюк О. В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід: монограф. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 683 с.
31. Волинський П. К. Основи теорії літератури. К.: Рад. школа, 1962. 351 с.
32. Волков И. Ф. Теория литературы. М.: Просвещение, 1995. 256 с.
33. Волошина Н. Й. Вивчення української літератури в 5 класі: метод. посібник. К.: Пед. думка, 1997. 144 с.
34. Волошина Н. Й. Концепція літературної освіти. К.: Віпол, 1993. 74 с.
35. Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа / под ред. Докусова А. М. М.: Просвещение, 1974. 192 с.
36. Гаврилюк Оксана. Діалог учня з автором під час вивчення творчості Василя Стуса у 8 класі (система уроків) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2007. № 9 – 10. С. 13–22.
37. Галич О. А. Метажанр в системі учіння о родах и жанрах // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2009. № 18 (181). С. 25 – 28.
38. Галич О. А., Назарець В. М., Васильєв Є. М. Теорія літератури: підручник для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів. К.: Либідь, 2008. 488 с.

39. Галич О. А. Письменницькі мемуари в школі. Луганськ: ВКФ «Знання», 2001. 146 с.
40. Галкін В. П. Система письмових робіт на уроках української літератури: Посібник для вчителів. К.: Рад. школа, 1965. 170 с.
41. Гей М. Художественность литературы. Поэтика. Стиль. М.: Наука, 1975. 470 с.
42. Гладишев В. В. Теорія і практика контекстного вивчення художніх творів у шкільному курсі зарубіжної літератури : [монографія]. Миколаїв : Іліон, 2006. 372 с.
43. Голубков В. В. Методика преподавания литературы. М.: Просвещение, 1962. 496 с.
44. Грабович Григорій. Тексти і маски К. : Критика, 2005. 312 с.
45. Грецов А. Г. Психологические тренинги с подростками. СПб. : Питер, 2008. 368 с.
46. Грибок Л. Байка. Історія розвитку: від Езопа до Глібова: 6-й клас // Українська мова та література (Шкільний світ). 2011. № 43 – 44. С. 7 – 9.
47. Гудим П. А. Изучение образов литературных героев в старших классах. М.: Учпедгиз, 1960. 191 с.
48. Гуковский Г. А. Изучение литературного произведения в школе. Л.: Просвещение, 1966. 266 с.
49. Гушинець Олена. Учимося творчості. Урок поетичного перевтілення (5 клас) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2008. №1. С. 16–18.
50. Давиденко Г. Й. Методичні основи роботи з текстом художнього твору в школі: дис.... на здобуття наук. ступеня док. пед. наук. Кривий Ріг, 1994. 283 с.
51. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]: – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti>
52. Дениско Н. Нові тенденції вивчення біографії письменника [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zarlit19.blogspot.com/2014/12/blog-post_74.html
53. Добровольський В. В., Костенко О. К. Використання мультимедійних і дистанційних технологій у професійній діяльності педагога-новатора // Завуч. Усе для роботи. 2017. № 3 – 4. С. 2 – 15.
54. Дроздовський Д. Виклики й перспективи реформування сучасної освіти в Україні // Дивослово. 2018. № 1. С. 2 – 6.
55. Жабицкая Л. Г. Восприятие художественной литературы и личность. Литературное развитие в юности. Кишинев: Штиница, 1974. 134 с.

56. Жила С. «Творчість письменника – це насамперед він сам...» // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2002. № 3. С. 15 - 16.
57. Жирмунський В. М. Теорія літератури. Л.: Наука, 1977. 407 с.
58. Жицький Є. І. Самостійність і творча активність учнів у процесі вивчення літератури. Посібник для вчителів. К.: Рад. школа, 1969. 168 с.
59. Жолковский А. К. К понятиям «тема» и «поэтический мир» // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. Вып. 365. Тарту, 1975. С. 150 – 155.
60. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
61. Заонегіна М. П. Шляхи аналізу художнього твору // Українська мова та література в школі. 1973. № 7. С. 37 – 43.
62. Захарук Д. В. Ігри з літератури. К.: Рад. школа, 1970. 223 с.
63. Захарчук Т. Інноваційні технології навчання в сучасній школі // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. 2016. № 4. URL: socialscience.com.ua/article/263
64. Зборовська Н. В. Казки як психотерапія для дорослих і дітей // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2008. № 9. С. 71 – 82.
65. Зборовська Н. В. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури : [монографія] К. : Академвидав, 2006. 504 с.
66. Золотухін Г. О. Твір з української мови та літератури. К.: Наукова думка, 1997. 275 с.
67. Искусство анализа художественного произведения / сост. Т. Г. Браже. М.: Просвещение, 1971. 240 с.
68. Исследование художественных интересов школьников / под. ред. Е. В. Квятковского, Ю. У. Фохта-Бабушкина. М.: Педагогика, 1974. 160 с.
69. Інновації а освіті і педагогічна майстерність учителя-словесника. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Вип. 3 / Відповід. за випуск: О.М. Семеног. Суми, 2019. 192 с.
70. Інструктивно-методичні рекомендації. Українська література. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua.
71. Ісаєва О. О. Теорія і технологія розвитку читацької діяльності старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. К., 2004. 41 с.
72. Калашнікова С. Підготовка і проведення тренінгів на основі компетентнісно-орієнтованого підходу. К.: Проект «Рівний доступ до якісної освіти», 2007. 55 с.

73. Кизенко В. І. Відбір змісту освіти для старшої школи й відображення його у програмах і підручниках // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [голов. ред. О. М. Топузов]. К.: Пед. думка, 2015. Вип. 15. Ч. 1. С. 276 – 288
74. Кириллова Г. Д. Теория и практика урока в условиях развивающего обучения. М.: Просвещение, 1980. 159 с.
75. Кислий Ф. С. Вивчення байки в школі. К.: Рад. школа, 1982. 127 с.
76. Клічак Г. С. Плекаймо сад...: Метод розробки уроків з української мови та літератури. К.: Просвіта, 1999. 62 с.
77. Ковалев А. Г. Психология литературного творчества. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. 136 с.
78. Ковалев А. Г. Психология личности. М.: Просвещение, 1970. 391 с.
79. Коваленко В. Етапи формування образного мислення в літературно обдарованих учнів. // Українська література в загальноосвітній школі. 2003. № 2. С. 58 – 61.
80. Ковальчук О. Г. Аналіз творів шкільної програми. Ніжин: Просвіта, 1996. 82 с.
81. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь : [для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений] М. : Издательский центр «Академия», 2001. 176 с.
82. Кожин В. В. Зачем изучать художественное произведение? // Контекст. 1983. Литературно-теоретические исследования. М., 1974.
83. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О. В. Овчарук. К. : «К.І.С.», 2004. 112 с.
84. Концепція літературної освіти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua.
85. Коржупова А. П. Наочність на уроках української літератури. К.: Рад. школа, 1965. 148 с.
86. Коржупова А. П. Юрій Федькович. Літературний портрет. К.: Держлітвидав УРСР, 1963. 108 с.
87. Корницька Г. Г. Українська література: Плани-конспекти уроків. 10 клас. Харків: Ранок, 2001. 301с.
88. Корчак Ян. Как любит детей. М.: Знание, 1973. 96 с.
89. Костенко М. Художня майстерність Михайла Коцюбинського. К.: Рад. школа, 1969. 272 с.
90. Коцюбинська М. Ф. Образне слово в літературному творі: Питання теорії художніх тропів. К.: Вид-во АН УРСР, 1960. 188 с.
91. Коцюбинська М. Ф. Література як мистецтво слова. Деякі принципи літературного аналізу художньої мови. К.: Наук. думка, 1965. 323 с.

92. Кріль Н. І. Література Київської Русі – правдиве дзеркало нашої славної історії та менталітету: вступна тема // Українська література в загальноосвітній школі. 2006. № 2. С. 26 – 28.
93. Кріль Н. І. Сузір'я яскравих зірок на тлі тоталітарної негоди. Митці-шістдесятники в контексті своєї доби: вступна тема // Дивослово. 2005. № 5. С. 2 – 8.
94. Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. М.: Просвещение, 1981. 190 с.
95. Куцевол О. М. Методика викладання української літератури (креативно-інноваційна стратегія): монографія. К.: Освіта України, 2011. 464 с.
96. Куцевол О. М. Як залучити учня до книги // Всесвітня література в навчальних закладах України. 2002. № 2. С. 10 - 11.
97. Лазаревський В. В. Літературні ігри. К.: Рад. школа, 1969. 176 с.
98. Лейзерова М. Изучение мастерства писателя. М., 1961. 168 с.
99. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. К.: Рад. школа, 1971. 486 с.
100. Лисовский А.В. Изучение лирики в школе. К.: Рад. школа, 1987. 191 с.
101. Литвиненко Г. М. Творчі роботи учнів у 9-11 класах середньої школи. К.: Рад. школа, 1964. 72 с.
102. Литвинов В. В. Сочинения в старших классах средней школы. М.: Просвещение, 1965. 192 с.
103. Лісовський А. Деякі проблеми шкільної літературної освіти. Метод. Посібник для вчителів і студентів філол. фак. К.: ІСДО, 1995. 60 с.
104. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. К.: ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
105. Львова Ю. Л. Творческая лаборатория учителя. М.: Просвещение, 1980. 192 с.
106. Мазурина В. О. Методика викладання літератури в школі: підручн. для студ. вищ. навч. закладів. Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2011. 225 с.
107. Мазуркевич О. Р. Метод і творчість: Удосконалення методів вивчення літератури в процесі їх розвитку і творчого застосування. К.: Рад. школа, 1973. 255 с.
108. Мазуркевич О. Р. Нариси з історії методики української літератури. К.: Рад. школа, 1961. 375 с.
109. Маймин Е. А. Теория и практика литературного анализа: учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. № 2101 «Русский язык и литература». М.: Просвещение, 1984. 160 с.
110. Майстерність словесника: зб. статей / ред. кол.: П. П. Хропко та ін. К.: Рад. школа, 1978. 135 с.

111. Мальована О. І. Розвиток компетентностей – вимога сьогодення // Управління школою. 2018. № 10 – 12. С. 2 – 10.
112. Маранцман В. Г. Анализ литературного произведения и читательское восприятие школьников. Л.: ЛГПИ, 1974. 176 с.
113. Маранцман В. Г. Проблемное изучение литературного произведения в школе. М.: Просвещение, 1977. 206 с.
114. Марко В. П. Аналіз художнього твору : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2013. 280 с.
115. Марко В. П., Клочек Г. Д., Панченко В. Є. І вічна таїна слова: Вивчення великого епічного твору та ін. К.: Рад. школа, 1990. 203 с.
116. Марко В.П. Стежки до таїни слова: Літ. й метод. студії: навч. посіб. для студ. Філолог. спец. Кіровоград: «Степ», 2007. 264 с.
117. Машенко М. М. Джерела гармонічної краси. К.: Рад. школа, 1988. 104 с.
118. Машкін А. Методика літератури. Харків: Рад. школа, 1981. 136 с.
119. Мейлах Б. Талант писателя и процессы творчества. Л.: Сов. писатель, 1969. 446 с.
120. Методика преподавания литературы / под ред. З. Я. Рез. М.: Просвещение, 1977. 383 с.
121. Методика преподавания литературы: учеб. для студ. пед. вузов / О. Ю. Богданова, С. А. Леонов, В. Ф. Чертов. М.: Академия, 1999. 400 с.
122. Мещерякова Н. Я. Изучение стиля писателя в средней школе. М.: Просвещение, 1975. 211 с.
123. Мирний Панас: Твори в 5 т. Т. 2. К. С. 377 – 378.
124. Михайлюк Г. О. Бесіда шанувальників байки // Все для вчителя. 2010. № 34 – 35. С. 38 – 39.
125. Міжнародна програма оцінки знань і вмінь учнів (PISA) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pedrada.ua/>
126. Мірошніченко Л. Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах: підручник. К.: Вища школа, 2007. 415 с.
127. Молдавская Н. Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. М.: Педагогика, 1976. 224 с.
128. Морфологія художності твору і вивчення літератури в школі. Житомир: Полісся, 2004. 132 с.
129. Мышковская Л. М. О мастерстве писателя. Статьи 1932 – 1959 гг. М.: Сов. писатель, 1967. 444 с.
130. Назаренко В. Язык искусства. О мастерстве поэта и прозаика. Л.: Сов. писатель, 1961. 503 с.
131. Наукові основи методики літератури : навч.-метод. посіб. / [Волошина Н. Й., Бандура О. М., Гальорка О. А. та ін.]; за ред. Н. Й. Волошиної. Київ : Ленвіт, 2002. 344 с.

132. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки. URL: presid.ent.gov.ua/documents/15828.html
133. Неділько В. Я. Методика викладання української літератури в середній школі. К.: Вища школа, 1978. 248 с.
134. Никифорова О. И. Психология восприятия художественной литературы. М.: Книга, 1972. 206 с.
135. Никольский В. А. Методика преподавания литературы в средней школе. М.: Просвещение 1971. 256 с.
136. Нова українська школа: порадник для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.
137. Овдійчук Л. М. Вивчення життєпису письменника на уроках літератури (естетичний аспект) // Українська література. 2013. № 11. С. 20 – 24.
138. Олифиренко В. В. Формирование представлений учащихся о личности писателя (на материале изучения украинской прозы в XII-XIII классах): автореф. дис.... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. К., 1990. 24 с.
139. Онищук В. А. Урок в современной школе. М.: Просвещение, 1981. 191 с.
140. Основы теории литературы: учеб. пособие. М.: Просвещение, 1971. 461 с.
141. Особистість письменника на уроці літератури: навч. посібник / Н. П. Каменська та ін. Суми: Слобожанщина, 1997. 200 с.
142. Островська, Г. О. Організація навчального процесу з формування готовності майбутніх учителів літератури до вивчення біографії письменника // Science and Education a New Dimension: Pedagogy and Psychology. 2015. Т. 3, № 43. Р. 39 – 42.
143. Охитина Л. Г. Психологические основы урока. М.: Просвещение, 1977. 96 с.
144. Памивский П. В. Литература и теория. М.: Сов. Россия, 1979. 288 с.
145. Панченко В. Урок літератури: Книга для вчителя. Кіровоград: Вид-во ДЛАУ, 2000. 200 с.
146. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. К.: Ленвіт, 2000. 384 с.
147. Пасічник Є. А. Українська література в школі. К.: Рад. школа, 1983. 318 с.
148. Петров С. Г. Тайны творчества. М.: Искусство, 1964. 128 с.
149. Письменництво: важкий хрест чи лавровий вінець? : анкета / упоряд. В. Бондар. К.: Ярославів Вал, 2010. 368 с.
150. Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. М.: Сов. писатель, 1986. 479 с.
151. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М.: Искусство, 1976. 615 с.
152. Приходько О. Принципи інтеграції ключових компетентностей у концепції Нової української школи (на матеріалі мовно-літературної освітньої галузі) // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 15 (58). С. 48 – 53.

153. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. [Електронний ресурс] // zakon.rada.gov.ua/go/1392-2011-п
154. Просова Н. І. Літературне резюме як одна із форм роботи у процесі вивчення біографії письменника // «Педагогічний пошук». 2012. № 2 (74). С. 59 - 63.
155. Про схвалення Концепції «Нова українська школа» на період до 2029 року: Розпорядження КМУ від 14 груд. 2016 р. № 988-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249613934>.
156. Програма для 10–11 класів закладів загальної середньої освіти Українська література (профільний рівень): наказ МОН України від 23 жовт. 2017 р. № 1407. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58820/>.
157. Програма для 10–11 класів закладів загальної середньої освіти. Українська література (рівень стандарту): наказ МОН України від 23 жовт. 2017 р. № 1407. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58819/>.
158. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (класів) з поглибленим вивченням української літератури. 8 - 9 класи / [Р.В. Мовчан, М. М. Сулима, В. І. Цимбалюк, Н. В. Левчик, М. П. Бондар]; за заг. ред. Р. В. Мовчан; керівники авторського колективу: М. Г. Жулинський, Г. Ф. Семенюк. К.: Грамота, 2009. 88 с.
159. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів з українською і російською мовами навчання. Українська література. 5-11 класи / Підготували О. Бандура, Н. Волошина. К.: Шкільний світ, 2001. 157 с.
160. Проект програми для середньої загальноосвітньої школи з українською та російською мовами навчання: Українська література. 5-12 класи // Українська література в загальноосвітній школі. 2002. № 5.
161. Психология процессов художественного творчества. Л.: Наука, 1980. 285 с.
162. Пультер С. О. Методика викладання української літератури в середній школі: Розробки і рекомендації для студентів укр. відділу стаціонару і заочного відділення. Житомир: Полісся, 2000. 164 с.
163. Пультер С. О. Підготовка учнів до сприймання художніх творів // Українська мова і література в школі. 1973. № 7. С. 43 – 48.
164. Пустова Ф. Д. Тропіка в художньому творі. Донецьк, 1972. 54 с.
165. Пустовойт П. Г. Слово-стиль-образ. М.: Знание, 1980. 192 с.
166. Пути анализа литературного произведения / под ред. Б. Ф. Егорова. М.: Просвещение, 1981. 222 с.
167. П'ятакова Г. П. «Колективний творчий портрет як засіб формування літературознавчих компетенцій у магістрів-філологів» // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. 2012. Вип. 20. Ч. 2. С. 309 – 315.
168. Равкин З. И. Вопросы теории и истории педагогики: сб. статей. Йошкар-Ола, 1969. 148 с.

169. Разумный В. А. О хорошем художественном вкусе. М.: Госполитиздат, 1961. 64 с.
170. Рева Г. С. Вивчення прози в середній школі. Посібник для вчителя. К.: Рад.школа, 1965. 101 с.
171. Ревякин А. И. Язык художественной литературы: Проблемы изучения преподавания литературы. М.: Просвещение, 1972. С. 154 – 194.
172. Рожина Л. Н. Психология восприятия литературного героя школьниками. М.: Педагогика, 1977. 176 с.
173. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика, 1976. 416 с.
174. Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. М.: Учпедгиз, 1963. 314 с.
175. Савчук Н. Оглядові теми з української літератури в старших класах. К.: Шкільний світ, 2009. 128 с.
176. Сафонова Н. М. Виховання навичок аналізу прозового твору. К.: Рад. школа, 1967. 156 с.
177. Семенчук І. Р. Живопис словом: Кн. для вчителя. К.: ІСДО, 1995. 228 с.
178. Семенчук І. Вивчення майстерності письменника в школі. К.: Рад. школа, 1962. 195 с.
179. Семенчук І. Р. Проблеми художньої майстерності в українській радянській романтиці: дис.... на здобуття наук. ступеня док. пед. наук. К., 1970. 562 с.
180. Сидоренко Г. К. Індивідуальний стиль письменника // Українська мова і література в школі. 1969. № 2. С. 6 – 12.
181. Сидоренко Г. К. Як читати і розуміти художній твір: Книга для учнів. К.: Рад.школа, 1988. 128 с.
182. Синиця І. О. Педагогічний такт і майстерність учителя. К.: Рад. школа, 1981. 319 с.
183. Ситченко А. Л. Аналіз епічного твору в 5 класі: посібник для вчителів К.: Ленвіт, 2007. 96 с.
184. Ситченко А. Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу: монографія. К. : Ленвіт, 2004. 304 с.
185. Ситченко А. Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах: навч. посіб. К.: Ленвіт, 2011. 291 с.
186. Словник української мови. К.: Наук. думка, 1973. 840 с.
187. Слоновьовська О. В. Конспекти уроків з української літератури для 10 класів. К.: Рад. школа, 1997. 275с.
188. Слоновьовська О. В. Конспекти уроків з української літератури. Нове прочитання творів. 9 клас. К.: Рідна мова, 2000. 592 с.

189. Степанишин Б. І. Викладання української літератури в школі. К.: Проза, 1995. 255 с.
190. Степанишин Б. І. Література – вчитель – учень. Самостійне вивчення учнями літератури: Посібник для вчителя. К.: Освіта, 1993. 239 с.
191. Степанишин Б. Стратегія і тактика в літературній освіті учнів: роздуми старого словесника, або Від «альфи» до «омеги» у викладанні рідного письменства в школі: Навчальний посібник. К., Тернопіль, 2003. 191 с.
192. Сторчак К. М. Основи методики літератури. К.: Рад школа, 1965. 420 с.
193. Сучасний кабінет української мови і літератури: методичний посібник / [упорядник О. П. Коваленко]. Полтава: ПОІППО, 2009. 36 с.
194. Таран В. Формування в учнів умінь цілісно сприймати художній твір // Українська мова і література в школі. 1993. № 2. С. 22.
195. Таранік-Ткачук К. Нові обрії гуманітарної освіти // Дивослово. 2012. № 8.
196. Творческие сочинения в старших классах (на литературные темы) / под ред. И.В. Колокольцева. М.: Просвещение, 1966. 166 с.
197. Телехова О. П. Вивчення теорії літератури в школі: Посібник для вчителів. К.: Гриф, 1999. 175 с.
198. Тесля О. Ф. Як навчити учнів писати твори. К.: Рад. школа, 1968. 112 с.
199. Токмань Г. Л. Методика навчання української літератури в середній школі: підручник. К.: ВЦ «Академія», 2012. 312 с.
200. Токмань Г. Вікова психологія як наукове джерело методики викладання літератури. // Дивослово. 2003. № 6. С. 23 – 30.
201. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика (1925). М., 1996. С. 176 – 178.
202. Трубачева С. Е. Шкільний підручник у компетентісно зорієнтованому освітньому середовищі // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол.: голов. ред. О. М. Топузов]. К.: Пед. думка, 2015. Вип. 15. Ч. 2. С. 300 – 308.
203. Українська література. 5–11 класи : навч. прогр., метод. рекомендації щодо організації навч.-вих. процесу в 2018–2019 навч. році; укладач О. Котусенко. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 160 с.
204. Українська література. 10 - 11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Природничо-математичний, технологічний, спортивний, суспільно-гуманітарний, художньо-естетичний напрями; філологічний напрям (профіль – іноземна філологія). Академічний рівень / [Р. В. Мовчан, Н. В. Левчик, М. П. Бондар, О. А. Камінчук, В. І. Цимбалюк]; за заг. ред. Р. В. Мовчан; керівники авторського колективу: М. Г. Жулинський, Г. Ф. Семенюк. К.: Грамота, 2011.

205. Українська література: підручник для 10 класу загальноосв. навч. закладів (рівень стандарту, академічний рівень) / За заг. ред. Г.Ф.Семенюка. К.: Освіта, 2010. 325 с.
206. Українська література: Підручн. для 11 кл. загальноосвітн. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / наук. ред. Р.В. Мовчан. К.: Грамота, 2011. 352 с.
207. Українська література: Програма для середньої загальноосвітньої школи. 5-11 класи. / Українська мова та література. 27 - 28 липня 2002 р.
208. Уліщенко В. Методика інтерсуб'єктного навчання української літератури в загальноосвітній основній школі: автореф. дис. ... докт. пед. наук. К., 2012. 41 с.
209. Усатий А. В. Закономірності формування читацької компетенції у процесі вивчення української літератури / Методичний пошук: Викладацькостудентські наукові роботи з питань методики викладання мови і літератури. Житомир: Вид-во: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 12. Ч. I. С. 24–31
210. Усатий А. В. Формування читацьких умінь учнів старших класів у процесі вивчення літературних творів : монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 172 с.
211. Усатий А. До проблеми формування читацьких умінь і навичок засобами художніх творів // Українська мова і література в школі. 2003. № 8. С. 24 - 27.
212. Фасоля А. М. Компетентнісно зорієнтовані завдання: новація? Імітація? // Українська література в загальноосвітній школі. 2014. № 5. С. 14–20.
213. Фасоля А. Читацька компетентність: що формуємо, що і як перевіряємо й оцінюємо. Дивослово. 2017. № 9. С. 8 – 15.
214. Фасоля А. М. Підручник української літератури в системі особистісно зорієнтованого навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ozonlit.org.
215. Федоренко Я. О. Майстерність прозаїка (Принципи і засоби творення образів селян у романі Панаса Мирного “Повія”): дис.... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Миколаїв, 1971. 229 с.
216. Фортунатов Н. Пути исканий. О мастерстве писателя. М.: Сов. писатель, 1974. 239 с.
217. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наук. думка, 1981. Т. 31. С. 118.
218. Фролова К. П. Аналіз художнього твору. К.: Рад. школа, 1975. 175 с.
219. Фролова К. П. Субстанції незримого вогонь... Про поетику художнього твору. К.: Дніпро, 1983. 134 с.
220. Фурсова Л. Від літературної компетенції – до життєвої компетентності // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2005. № 5. С.12 - 21.
221. Хализев В. Е. Теория литературы. М.: Высшая школа, 1999. 397 с.

222. Халіна О. Формування громадянської компетентності: реалізація концепції «Нова українська школа» // Психолог: всеукраїнська газета для вчителів. 2018. № 7/8. С. 48 – 51.
223. Халін В. До проблеми художнього сприймання творів літератури // Українська література в загальноосвітній школі. 2004. № 5. С. 5 - 7.
224. Халін В. Взаємозв'язок сприймання та аналізу епічного твору. // Українська мова і література в школі. 2006. № 6. С. 27 - 29.
225. Ходосов К. О. Основні проблеми вивчення великого епічного (прозового) твору в середній школі: дис.... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук К., 1970. 289 с.
226. Храпченко М. Б. Горизонты художественного образа. М.: Художественная литература, 1982. 344 с.
227. Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М.: Сов. писатель, 1972. 406 с.
228. Хропко П. П. Майстерність словесника: зб. статей. К.: Рад. школа, 1978. 135 с.
229. Хропко П. П. Олесь Гончар у школі. К.: Рад. школа, 1968. 181 с.
230. Худаш Л. С. Підвищення ефективності уроку з літератури. К.: Рад. школа, 1974. 140 с.
231. Цимбалюк В. І. Література і учнівська творчість: Посібник для вчителів. К.: Рад. школа, 1985. 105 с.
232. Цимбалюк В. І. Письмові творчі роботи з української літератури у 8-10 класах: Посібник для вчителів. К.: Рад. школа, 1981. 125 с.
233. Цимбалюк В. І. Як навчити учнів писати твори. К.: Рад. школа, 1973. 160 с.
234. Читацька компетенція як різновид загальної компетенції учнів // Наука і освіта. 2005. № 3-4. С. 66 – 68.
235. Чичерин А. В. Идеи и стиль. О природе поэтического слова. М.: Советский писатель, 1968. 374 с.
236. Шаховський С.М. Питання майстерності і стилів в українській ліричній поезії: дис.... на здобуття наук. ступеня док. пед. наук. Львів, 1958. Т. І. 313 с.; Т. II. 376 с.
237. Шкерин М. О мастерстве писателей. М.: Московский рабочий, 1965. 258 с.
238. Шкловська О. Методичні засади формування читацької компетенції // Українська література в загальноосвітній школі. 2006. №7. С.10 - 14.
239. Штейнбук Ф. М. Методика викладання зарубіжної літератури в школі: навчальний посібник. К.: Кондор, 2007. 316 с.
240. Шуляр В. І. Сучасний урок української літератури : монографія. Миколаїв : Гліон, 2014. 553 с.
241. Шумилин Е. А. Психологические особенности личности старшеклассника. М.: Педагогика, 1979. 152 с.

242. Щербина В. Р. Проблемы литературного образования в средней школе. М.: Просвещение, 1978. 270 с.
243. Язовицкий Е. В. Выразительное чтение как средство эстетического воспитания. Л.: Учпедгиз, 1963. 403 с.
244. Якобсон П. М. Психология художественного восприятия. М.: Искусство, 1964. 86 с.
245. Яременко В. І. Байка – окраса словесності // Все для вчителя. 2010. № 34-35. С. 89 – 93.
246. Яценко Т. О. Вивчення літератури модернізму в старшій школі: метод. посіб. Тернопіль: Підручники і посібники, 2013. 144 с.
247. Яценко Т. О. Компетентнісно орієнтована літературна освіта в контексті завдань нової української школи. Психолого-педагогічні науки. 2018. № 4. С. 43 - 48
248. Яценко Т. О. Тенденції розвитку методики навчання української літератури в загальноосвітніх навчальних закладах (друга пол.. ХХ – поч. ХХІ ст.) : монографія. Київ : Пед. думка, 2016. 360 с.

Іменний покажчик

- Агєєва В. – с. 38
Антоненко-Давидович Б. – с. 40
- Багрянний І. – с. 23
Бандура О. – с. 65
Барка В. – с. 26
Бахтін М. – с. 65
Браже Т. – с. 65
Бугайко Т. – с. 65, 108
Бугайко Ф. – с. 65
Буслаєв Ф. – с. 65, 108
Бушмін О. – с. 65
Білецький О. – с. 32, 91
Булаховський Л. – с. 65
- Вервес Г. – с. 38
Винниченко В. – с. 33, 34, 77, 97, 98, 99
Виноградов В. – с. 63, 64
Вирган І. – с. 40
Власенко В. – с. 65
Волошина Н. – с. 65, 67, 108
Водовозов В. – с. 64, 108
В'язовський Г. – с. 64
- Гей М. – с. 63, 64
Гончар О. – с. 24, 38
Грінченко Б. – с. 37
Гулак-Артемівський П. – с. 101
Гуцало Є. – с. 29, 31
- Довженко О. – с. 25, 28, 31
- Жулинський М. – с. 38
- Ільїн Є. – с. 83
- Квітка-Основ'яненко Г. – с. 14, 20, 59, 101
Кобилляньська О. – с. 31, 33, 34, 37, 85
Коваль В. – с. 38
Кожинів В. – с. 65
Коржупова А. – с. 65
Косач Ю. – с. 26
Косинка Г. – с. 22, 23, 24, 37, 40

Костенко Л. – с. 36
Костенко М. – с. 65
Костецький І. – с. 26
Коцюбинська М. – с. 25
Коцюбинський М. – с. 14, 20, 22, 27, 30, 34, 39, 54, 55, 72, 73, 78, 79, 81, 82
Кузнецов Ю. – с. 38
Кудряшов М. – с. 108
Куліш М. – с. 26
Куліш П. – с. 14, 22, 101
Курбас Л. – с. 26

Лепкий Б. – с. 33
Лісовський А. – с. 108
Лиссий Ю. – с. 65

Маймін Є. – с. 65
Малишко А. – с. 25, 37
Маранцман В. – с. 65
Марко Вовчок – с. 57, 59
Мещерякова Н. – с. 65, 108
Молдавська Л. – с. 12
Мороз-Стрілець Т. – с. 24
Мушкетик Ю. – с. 101

Назаренко В. – с. 64
Неділько В. – с. 52
Нечуй-Левицький І. – с. 20, 24, 32, 36, 59, 60, 88, 90, 101

Остап Вишня – с. 25, 57, 46

Панас Мирний – с. 20, 35, 36, 37, 39, 56, 59, 90, 100
Панч П. – с. 40
Пасічник Є. – с. 65, 108
Погрібний А. – с. 38
Потебня О. – с. 65

Рибникова М. – с. 65
Рильський М. – с. 40
Рудницька Л. – с. 108

Самчук У. – с. 22, 26, 31
Сафонова А. – с. 10
Семенчук І. – с. 65, 108
Смілянський Л. – с. 33
Смолич Ю. – с. 40

Сосюра В. – с. 36, 40
Стельмах М. – с. 40, 57, 58, 59, 102
Стефанік В. – с. 39, 83, 85, 96, 97, 98, 99, 102,
Стоюнін В. – с. 65, 108

Теліга О. – с. 75, 76
Тесленко А. – с. 34, 101
Токмань Л. – с. 108
Трубай В. – с. 20
Тютюнник Гр. – с. 24, 28, 30, 37, 86, 87

Фортунатов М. – с. 64
Франко І. – с. 24, 32, 33, 47, 90, 93, 94, 95

Харчук Б. – с. 34
Хвильовий М. – с. 26, 27, 38

Шашкевич М. – с. 14
Шевченко Т. – с. 11, 31
Шевчук В. – с. 22, 82
Шерех Ю. – с. 26, 38
Шкерин М. – с. 65
Шкляр В. – с. 20
Штонь Г. – с. 40

Якобсон П. – с. 65
Яновський Ю. – с. 33, 35

Предметний покажчик

- Авторський підтекст – с. 10
Аналіз художнього твору – с. 6, 7, 76, 91, 98, 108
Акваріум (прийом навчання) – с. 68
Алітерація – с. 77
Аналітичні завдання – с. 70
Анкета – с. 31, 62, 110
Антитеза – с. 78
- Бесіда – с. 21, 62, 68, 71, 76, 78, 92, 106
- Веб-квест – с. 69
Вербальна комунікація – с. 8
Вікові категорії учнів – с. 107
- Графік – с. 72
Гумореска – с. 58
- Діаграма – с. 72, 105
Діалог – с. 71, 70
Дидактичний принцип – с. 63
Дискусія – с. 62
Дослідно-експериментальна робота – с. 61, 106, 109
Драматизм дії – с. 77
- Зрізові роботи – с. 61, 100
Зображально-виражальні засоби – с. 75
- Експериментальні класи (ЕК) – с. 61, 76, 101, 104, 106
Експериментально-дослідне навчання – с. 97, 106
Епітет – с. 11, 26, 36
Епічний твір – с. 13, 88
Естетична насолода – с. 7, 10, 110
Естетична природа художнього слова - с. 7
- Засоби типізації – с. 18
- Ідейний зміст – с. 7
Ідейно-змістові особливості – с. 8
Ідея – с. 13, 14, 57, 78
Імпресіонізм – с. 21
Індивідуалізація героя – с. 9, 88
Індивідуальна манера митця (стиль) – с. 12, 15, 20, 37
Індивідуально-вікові особливості учнів – с. 71, 107

Інноваційні технології – с. 68
Інтерактивне навчання – с. 41, 68
Інтернет – с. 56

Кількісний і якісний аналіз – с. 106
Компетентність – с. 69
Композиція – с. 9, 14, 15, 18, 35, 78, 89, 103
Констатуючий експеримент – с. 61
Констатуючий зріз – с. 55
Контрольні класи (КК) – с. 67, 71, 103, 104, 105
Конфлікт – с. 82
Критерії художності – с. 9

Лекція – с. 71
Лексичне значення слова – с. 71
Ліричний герой – с. 79
Літературна освіта – с. 103, 110
Літературний гурток – с. 73
Літературні ігри – с. 33, 62
Літературознавчі компетенції – с. 71

Майстерність письменника – с. 6, 7, 9, 11, 40, 53, 70, 71, 73, 75, 76, 79, 82, 86, 88, 90, 98, 100, 103, 104, 106, 108, 109
Метафора – с. 26, 36, 76
Методи аналізу художнього твору – с. 6
Методика аналізу художнього твору – с. 21, 109
Методи і прийоми роботи – с. 61, 78, 106, 108
Метонімія – с. 11
Мікрофон (прийом навчання) – с. 68
Мистецький талант – с. 9
Мова художнього твору – с. 86
Мовні рівні – с. 8
Мозковий штурм (прийом навчання) – с. 68
Монолог – с. 87

Навички та вміння учнів – с. 7, 9, 63, 98, 106
Наочність – с. 72
Науково-дослідницька робота учнів – с. 68
Новела – с. 24, 38, 78, 79, 81, 95

Образ (художній) – с. 16, 18, 57, 59, 77, 87, 91
Образна конкретизація – с. 97
Образне мислення – с. 7
Образне узагальнення – с. 97
Образотворчі засоби – с. 11, 12, 76

Оповідання – с. 77, 79, 83, 95

Пейзаж – с. 9, 15, 18, 19, 36, 57, 72, 78, 80, 83, 95

Персоніфікація – с. 11

Підсумкові заняття – с. 71

Письмові завдання – с. 68

Повість – с. 74, 86, 90, 92

Порівняння – с. 11, 36

Портрет – с. 15, 18, 19, 57, 78, 96

Проблема (проблематика) – с. 14, 22, 57, 85, 97, 105

Приєм спостереження за художнім текстом – с. 70, 80, 106

Психологічна новела – с. 95

Психолого-педагогічні особливості – с. 9

Психологічний стан персонажа – с. 78, 84, 87

Ремарка – с. 71

Репродуктивно-конструктивні завдання – с. 70

Реферат – с. 39, 107

Рефлексія – с. 62

Рівні розвитку учнів – с. 104

Ритмомелодика – с. 11

Роди літератури – с. 14

Роман – с. 92

Самостійна робота – с. 61, 90, 108

Символ – с. 11

Синекдоха – с. 11

Синтаксичні засоби – с. 11

Словникова робота – с. 41, 61

Стилістичний експеримент – с. 28, 62, 71, 106

Стиль письменника – с. 57

Структура художнього тексту – с. 7

Сюжет – с. 10, 15, 16, 35, 79, 91

Творча (художня) манера митця – с. 9, 40

Творчий метод – с. 68

Творчий переказ – с. 29, 68, 88

Творчий процес – с. 8

Творчі роботи – с. 36

Тема – с. 13, 14, 57, 79, 81, 89

Теоретико-літературні поняття – с. 7, 18

Тест (тестові завдання) – с. 31, 68, 109

Тренувальні вправи – с. 36

Тропи – с. 11, 72, 80

Традиції і новаторство – с. 57, 91

Фабула – с. 89

Форми і прийоми художнього зображення – с. 7

Формуючий експеримент – с. 70, 106

Художні засоби – с. 8, 18, 57, 77, 82, 87

Художній твір – с. 6, 17, 36, 78, 89, 97

Художня деталь – с. 74, 78, 83, 86

Художня манера – с. 20, 74, 88

Художньо-біографічні твори – с. 23, 109

Художньо-образна структура – с. 7

Цитата – с. 82, 95